

De hemelse mens

De relatie tussen de tekens van de dierenriem en het menselijke lichaam in afbeeldingen uit middeleeuwse medische traktaten.

Julie de Munck
3362132

Kathleen Nieuwenhuisen
Cursuscode: 201000204
OWG II: Middeleeuwse kunst
Juni 14, 2011

Inhoud

Inleiding	
1. De wetenschappelijke oorsprong van de zodiakmens	4
- De filosofische melothesia uit de klassieke oudheid	4 - 5
- De Romeinse en Arabische transitie naar de medische theorie	5
- De medische praktijk in de middeleeuwen	5 - 6
2. Melothesia manuscripten	7
- De vervaardiging van medische manuscripten	7
- Het bezit van medische manuscripten	7 - 8
- De inhoud van medische manuscripten	8
3. Het beeld van de zodiakmens	9
- De beeldtraditie van de zodiakmens en de sterrenbeelden	9 - 10
- Het menselijk lichaam in relatie met de sterrenbeelden	10 - 13
- De iconografie van de sterrenbeelden	13 - 16
Conclusie	17
Bronnenlijst	18
Afbeeldingen	19 - 43

Inleiding

Centraal in dit onderzoek staat de kosmos in menselijke gedaante ten tijde van de middeleeuwen. Er is specifiek onderzoek gedaan naar de relatie tussen de tekens van de dierenriem en het menselijk lichaam in illustraties van de zodiakmens uit middeleeuwse medische traktaten.

In de middeleeuwen geloofde men in een verband tussen de macrokosmos, het heelal, en de microkosmos, het menselijk lichaam. Het menselijk lichaam stond onder de invloed van de sterren en planeten. Indien men ziek of gewond was, was dit te wijten aan de stand van de hemellichamen. Geneeskundigen maakten bij de behandeling van patiënten gebruik van astrologisch medische kennis die was overgeleverd uit de oudheid, ook wel melothesia genoemd. De melothesia relateerde het menselijk lichaam aan de hemellichamen. Om vast te stellen welke behandeling voor een patiënt het beste was, raadpleegden middeleeuwse medici de stand van de sterren en bestudeerden hun uitwerking op de mens. De toestand van de zieke moest namelijk in overeenstemming zijn met de kosmische orde om genezing te bespoedigen. Als hulpmiddel voor medische diagnostiek werd gebruik gemaakt van medische traktaten en almanakken. In deze geschriften werd de melothesia uitgebeeld in de vorm van een zodiakmens. De zodiakmens gaf aan op welk deel van het lichaam de sterrenbeelden invloed uitoefenden. Om een beter inzicht te krijgen in de relatie die gelegd wordt tussen de tekens van de dierenriem en het menselijk lichaam in de middeleeuwse geneeskunde is de vraag die centraal staat in het onderzoek als volgt:

Wat was volgens de middeleeuwse geleerden die werkzaam waren binnen de geneeskunde, de relatie tussen de tekens van de dierenriem en het menselijk lichaam? Hoe werd dit verbeeld in medische traktaten uit de middeleeuwen?

Het onderzoek is verricht in het kader van de cursus 'Onderzoekswerkgroep II: Middeleeuwse kunst'. Er is voor dit onderwerp gekozen om puur banale redenen; verschillende onderwerpen werden aangeboden en de kosmos in menselijke gedaante sprak het meeste aan. De Koninklijke Bibliotheek (KB) en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) te Den Haag en de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Utrecht zijn geraadpleegd voor bronmateriaal. Naar aanleiding van onderzoeksvragen is vastgesteld wat er onderzocht zou kunnen worden. Als eerst is er informatie gezocht in naslagwerken om algemene kennis te verkrijgen over het onderwerp. Daarna is er specifiek gezocht in boeken die gericht waren op een bepaald subonderwerp. Tot slot zijn medewerkers in de verschillende geraadpleegde instellingen om hulp gevraagd om antwoord te vinden op de vragen waar nog geen antwoord op gevonden was.

Aan bod komt nu achtereenvolgens de wetenschappelijke oorsprong van de zodiakmens vanaf de klassieke oudheid. Ten tweede zal besproken worden in welke manuscripten de zodiakmens voorkomt en welke sociale en wetenschappelijke rol zij vervulden in de middeleeuwen. Vervolgens zal worden aangegeven wat de geschiedenis van het beeld van de zodiakmens is en op welke wijze in de middeleeuwen de hemellichamen in verband werden gebracht met het aardse lichaam. Tot slot wordt onderzocht wat de iconografie van de sterrenbeelden is en of hun positie op het menselijk lichaam constant is geweest.

1. De wetenschappelijke oorsprong van de zodiakmens

De oorsprong van de zodiakmens ligt in de klassieke oudheid. Wetenschappelijke ontwikkelingen op het gebied van de astronomie, astrologie, geneeskunde en filosofie in Mesopotamië, Babylonië, Egypte, Griekenland, Rome en Arabische rijken hebben een essentiële rol gespeeld in de totstandkoming van de melothesia en de zodiakmens.

De filosofische melothesia uit de klassieke oudheid

In de oudheid geloofde men in een intieme relatie tussen de hemellichamen en de elementen op aarde. In Assyrisch-Babylonische, Mesopotamische en Egyptische geneeskundige geschriften, geschreven rond het midden van het tweede millennium B.C., heerste het idee dat aandoeningen van het lichaam werden veroorzaakt door goden en demonen. Zij verwekten ziektes naar aanleiding van morele en lichamelijke zonden. De behandeling van een patiënt was afhankelijk van de demon of god die invloed uitoefende op het lichaam.¹ De Grieken namen deze kennis over en werkten het filosofische concept van de micro- en macrokosmos uit. Er werd op verschillende manieren invulling gegeven aan dit denkbeeld.² De voornaamste functie van deze ideeën was het creëren van begrip over de werking van de externe wereld.³

Een van de interpretaties van het filosofisch concept van de micro- en macrokosmos houdt in dat de sterren en planeten invloed hebben op het menselijk lichaam; met name de organen en lichaamssappen. Gedurende de vijfde en vierde eeuw voor Christus werkten Hellenistische, stoïcijnse en Griekse filosofen, zoals Hippocrates en Plato, deze theorie in detail uit. Geschriften die bijvoorbeeld behoren tot de *Corpus Hippocratus* (*On the Nature of Man, On Regimen*) en met name het Platoonse geschrift *Timaeus*, die tijdens de middeleeuwen bekender was onder geleerden, leggen dergelijke verbanden tussen delen van het menselijk lichaam en elementen van het universum.⁴ De organische analogie is een alternatieve opvatting van de micro- en macrokosmos. Het concept houdt in dat aardse en hemelse elementen in het menselijk lichaam gerepresenteerd worden. Het Hellenistische traktaat *De Hebdomadibus* uit de vierde eeuw v.Chr., geïnspireerd door Hippocratische werken, behandelt deze analogie. De botten zouden steen belichamen; het bloed de rivieren, de ademhaling de lucht en de menselijke intelligentie zou gesymboliseerd worden door de maan.⁵ De laatste interpretatie die in de oudheid wordt gegeven is een kosmische analogie. De toekomst van de mens werd getracht voorspeld te worden aan de hand van de positie van de sterren en planeten. Babyloniërs en Grieken gebruikten mathematische procedures voor het berekenen van deze horoscopen. Het ontstaan van horoscopen was een belangrijke wetenschappelijke ontwikkeling omdat zij de mens relateerde aan een onontkoombaar lot dat in de hemel af te lezen was.⁶

De relatie die door de analogieën wordt gelegd tussen het menselijk lichaam en de hemel vormden een essentiële stap in de ontwikkeling van de zodiakmens. Deze filosofische melothesia lag aan de oorsprong van dit concept. Dankzij de Arabieren vond zij weerklank in de geneeskunde. Theorieën die de astrologie met de geneeskunde verbond, ontwikkelden zich al vanaf de veertiende

¹ West, C., *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*, z.pl. 1979, pp.38-51.

² West 1979 (zie noot 1), p.3.

³ West 1979 (zie noot1), p.105.

⁴ O'Boyle, C., *Medieval Prognosis and Astrology. A Working Edition of the Aggregationes de crisi et creticis diebus: with Introduction and English Summary*, Cambridge 1991, pp.4-5.

MacKinney, L.C., *Medical Illustrations in Medieval Manuscripts*, Berkeley 1965, pp.20-21.

⁵ West 1979 (zie noot1), pp.18-20.

⁶ West 1979 (zie noot1), pp.24-36.

eeuw voor Christus bij de Babyloniërs, Mesopotamiërs en Egyptenaren. Echter, pas door uitwerking van de filosofische concepten door de Grieken en de Romeinse en Arabische overname ervan, kon de astrologische geneeskunde langzaam tot bloei komen.⁷

De Romeinse en Arabische transitie naar de medische theorie

De overgang van de filosofische melothesia naar de medische praktijk ontstond in zowel Romeinse als Arabische werken. Beide soorten geschriften hebben een belangrijke rol gespeeld bij het overleveren van de astrologisch medische kennis naar het Westen.⁸

De Romeinen beschikten vanaf de zesde eeuw na Christus over Babylonische, Griekse en Egyptische medische werken die naar het Latijns vertaald waren. In de eerste twee eeuwen A.D. was Rome een prominent centrum van astrologische activiteit. Werken zoals het gedicht *Astronomicon* van Manilius (eerste eeuw A.D.) waarin de tekens van de dierenriem voor het eerst in de geschiedenis in relatie met het menselijk lichaam worden gebracht werden geproduceerd. De eerste referentie naar medisch prognostisch gebruik van de zodiakmens staat in de werken van Sextus Empiricus en Galen uit 150 A.D genaamd *Prognostica de decubitu*.⁹ Ook in werk van Firmicus Maternus (vierde eeuw A.D.) werd de zodiakmens in verband gebracht met de praktijk van de geneeskunde. Na de val van het Romeinse rijk in de vijfde eeuw onderging de astrologie een terugval in dit geografisch gebied. Belangstelling voor de astrologisch medische wetenschap bleef echter wel bestaan in religieuze centra zoals kloosters.¹⁰

In het oosten zette men het medisch onderzoek voort. De Arabieren vergaarden hun kennis voornamelijk door veroveringen in de zevende en achtste eeuw na Christus van oosterse gebieden zoals het Egyptische Alexandrië.¹¹ In deze streken was een grote hoeveelheid Griekse, Byzantijnse en Egyptische astrologisch medische kennis bewaart gebleven. Gedurende de negende en tiende eeuw na Christus werden deze bronnen aan de universiteit in Bagdad vertaald naar het Arabisch. Zodoende werd deze kennis voor het publiek toegankelijk.¹² Invloedrijke Arabische geschriften die geschreven werden naar aanleiding van alle vergaarde kennis waren onder andere *Paradise of Wisdom* door Ali Ibn Rabban (850 A.D.); *Book of Seasons* door Masawayh (ca. 786-857 A.D.); 'Ali ibnu'l'Abbas met *Liber Regius* en Al-Kindi en met *De signis Astronomiae applicatis ad medicinam*.¹³ Vanaf de elfde eeuw werden de Arabische geschriften naar het Latijns vertaald, onder andere door de moslim Constantijn de Afrikaan.¹⁴

De medische praktijk in de middeleeuwen

Tot de elfde eeuw paste het idee van de mens onder invloed van de hemel voornamelijk binnen filosofische discussies over dit onderwerp die in de oudheid waren begonnen. Met de komst van de vertaalde Arabische geschriften in het Westen en het verschijnen van de eerste middeleeuwse astrologisch medische manuscripten veranderde dit. De melothesia kreeg een functie binnen de praktijk van de astrologische geneeskunde. Zij vond haar weg naar het curriculum van de

⁷ West 1979 (zie noot1), pp.23-24.

⁸ West 1979 (zie noot1), p.142.

MacKinney 1965 (zie noot 4), pp.20-21.

⁹ West 1979 (zie noot1), pp.107 & 270.

¹⁰ Parker, D. en J. Parker, *Astrologisch Paspoort*, z.pl. 1974, p.26.

¹¹ West 1979 (zie noot1), p.177.

¹² West 1979 (zie noot1), pp.203-232.

¹³ West 1979 (zie noot1), pp.204-214.

¹⁴ West 1979 (zie noot1), p.186.

universiteiten in het westen van de middeleeuwen.¹⁵ Centra voor het onderwijs in de astrologie, geneeskunde en astrologische geneeskunde ontwikkelden zich vanaf de elfde eeuw in Chartres, Bologna en Salerno.¹⁶ De komst van de astrologische geneeskunde op universiteiten hielp de productie van nieuwe boeken en het verspreiden van deze geleerdheid in het westen. Zo schreef de Duitse mystica Hildegard von Bingen in de tweede helft van de twaalfde eeuw het *Liber Divinorum Operum* waarin zij de relatie van de mens tot God besprak.¹⁷ Raymond of Marseille schreef in 1141 A.D. de *Liber cursuum planetarum*.¹⁸ De meest gebruikte tekstboeken van de dertiende tot de zeventiende eeuw waren de *Tractatus de sphaera* van Johannes of Sacrobosco en de *Articella*, waarin het werk van de Grieken en de Arabieren gebundeld was.¹⁹

Onder middeleeuwse medici heerste de opvatting dat de stand van de hemellichamen invloed uitoefende op de ledematen, organen, lichaamssappen (de humores: gele gal, zwarte gal, slijm en bloed) en zodoende op de vatbaarheid van de mens voor ziektes en infecties. Indien men ziek was, was dit te wijten aan een verstoring in de balans van de lichaamssappen die veroorzaakt werd door de stand van de sterren en planeten.²⁰ Het karakter van de mens zou bepaald worden door de humoren. Aan de hand van hun evenwicht had men een sanguinisch, choleric, flegmatisch of melancholisch karakter.²¹ De temperamenten en lichamelijke defecten werden geassocieerd met de sterrenbeelden en planeten. Hun invloed kon berekend worden door de horoscoop van de patiënt te analyseren.²² De maan werd gezien als de meest invloedrijke planeet op het menselijk lichaam omdat zij het dichtst bij de aarde zou staan. Zij had invloed op de toename en afname van de mate waarin de humoren in het lichaam aanwezig waren (zoals zij ook het tij beïnvloedde). De beste oplossing die men kende voor een onevenwicht van de humoren was aderlaten. Dit moest echter wel gebeuren wanneer de tijd goed was en de maan in een favorabele positie stond. Men dacht dat het zeer onveilig was een patiënt ader te laten als de maan in het sterrenbeeld stond van het lichaamsdeel wat behandeld moest worden.²³ Indien men kennis had van de astrologie kon hij of zij op medisch gebied dus voorspellingen doen naar aanleiding van de stand van de hemellichamen en de toestand van de patiënt.

In de middeleeuwen waarin het christendom het heersende geloof was, werd de medische astrologie geaccepteerd; zij werd als een volwaardige wetenschap gezien.²⁴ De astrologische geneeskunde hielp met het verklaren van fenomenen in de (on)zichtbare wereld en vormde geen bedreiging voor het geloof in de vorm van een andere religie maar benadrukte juist de macht die het hemelse over de mens had.²⁵ Astrologie was echter alleen toegestaan als het gebruikt werd door de hulp van boeren en doktoren en het bestuderen van de astronomie; niet als magie of bijgeloof.²⁶

¹⁵ Parker 1974 (zie noot10), p.26.

¹⁶ Siraisi, N., *Medieval & Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago 1990, pp.48-50.

¹⁷ West 1979 (zie noot1), pp.178-180.

¹⁸ West 1979 (zie noot1), p.239.

¹⁹ O'Boyle 1991 (zie noot 4), p.2.

Jones, P.M., *Medieval Medical Miniatures*, Londen 1984, pp.21-24.

²⁰ Battistini, M., *Astrologie, Magie en Alchemie*, Milaan 2004, p. 114.

²¹ Siraisi 1990 (zie noot 16), p.104.

²² Page, S., *Astrology in Medieval Manuscripts*, Londen 2002, p.53.

²³ Page 2002, (zie noot 22), p.54.

²⁴ West 1979 (zie noot1), p.108.

²⁵ West 1979 (zie noot1), p.127.

²⁶ Page 2002, (zie noot 22), p.59.

2.Melothesia manuscripten

De melothesia is in de middeleeuwen terug te vinden in manuscripten zoals zodiologia, lunaria, getijdenboeken en medische traktaten en almanakken. In zodiologia en lunaria komen adviezen voor die betrekking hebben op de melothesia, al waren deze niet gedetailleerd. Dit toont echter wel aan dat er al bewustzijn bestond over de medische toepassing van de tekens van de dierenriem op het menselijk lichaam.²⁷ In middeleeuwse getijdenboeken, medische kalenders en traktaten werd de melothesia grondig uiteengezet en verbeeld in illustraties van de zodiakmens.

De vervaardiging van de medische manuscripten

De vervaardiging van medische manuscripten gaat terug tot de oudheid. Het vertalen van deze werken volgt in de eeuwen daarna. Het kopiëren van medische almanakken en traktaten gebeurde pas in de zesde eeuw na Christus. Tot de dertiende eeuw werd dit gedaan door monniken die in de scriptoria van kloosters werkten. De verluchting van deze boeken vond ook in deze ateliers plaats. Veel boeken die overgeleverd werden, stamden nog uit de tijd van het Romeinse Rijk. Dergelijke bronnen bevatte veel kennis en illustraties over het medisch gebruik van kruiden. Antieke medische kennis werd ook in verband gebracht met (heidense) mythologie.²⁸ Monniken kopieerden wat zij zagen, ook al was het niet bekend welke significatie de gegevens hadden. Bovendien kwamen deze werken voort uit ateliers waar ook andere bronnen, zoals Bijbels, chronieken en getijdenboeken, werden vervaardigd. Men was niet gespecialiseerd in het maken van medische geschriften en ideeën die voortkwamen uit de herbologie en de klassieke mythologie werden dus blindelings overgenomen. Pas met de komst van seculiere scriptoria of werkplaatsen van privé individuen na de dertiende eeuw vond nieuwe kennis haar weg naar de medische geschriften.²⁹

Medische manuscripten werden vervaardigd voor het gebruik van doktoren en leken die interesse hadden in de theorie en praktijk van de geneeskunde. Bestelling van dit soort handboeken hing af van de status van een potentiële opdrachtgever. Hij of zij bepaalde het type manuscript en de mate van verluchting van het manuscript. Medische traktaten waren duur en werden voornamelijk gebruikt door doktoren en de rijkere sociale klassen. Een bekend voorbeeld van een rijk verluchte illustratie van de zodiakmens voor een persoon van adel komt voor in de *Très Riches Heures du Duc de Berry* uit de vijftiende eeuw, vervaardigd door de gebroeders Limburg (afb.1). Chirurgijnen en burgers uit de lagere sociale klassen maakten gebruik van de goedkopere medische almanakken. Dit leidde tot een grote productie van deze geschriften. De grootste collectie illustraties van de zodiakmens is dus voornamelijk terug te vinden in medische almanakken uit de (late) middeleeuwen. Deze kalenders waren vaak in openbare plekken te vinden, zichtbaar voor iedereen.³⁰

Het bezit van de medische manuscripten

Het bezit van een medisch traktaat was een bewijs voor de medicus dat hij of zij bevoegd was binnen het medisch vakgebied; zo kon het vertrouwen van de patiënt gewonnen en de reputatie van de dokter behouden worden. Tevens bracht het idee de relatie tussen hemel en mens in handen te hebben een soort prestige met zich mee.³¹

²⁷ West 1979 (zie noot1), p.202.

²⁸ Jones 1984 (zie noot 20), p.12.

²⁹ Jones 1984 (zie noot 20), pp.17-18.

³⁰ Jones 1984 (zie noot 20), pp.9-10.

³¹ O'Boyle 1991 (zie noot 4), p.1.

Page 2002, (zie noot 22), pp.52-53.

Opvouwbare medische kalenders, ook wel vademecum genoemd, werden door doktoren gebruikt bij bezoek aan te behandelen patiënten. Dergelijke kalenders werden aan de riem bewaard.³² De belangrijkste medische informatie was zo constant binnen handbereik; vaak in de vorm van tabellen en illustraties die de medische theorieën simpel uiteenzetten (afb. 2).

De inhoud van de medische manuscripten

Aangelegenheden als een kalender met geluk- en ongeluksdagen, de regels voor het aderlaten, de dagen voor operaties, informatie over de eclipsen van de zon en maan, dieetadviezen, descripties van de urines, de tijden voor non-medische ingrepen zoals het knippen van het haar, de nagels en het wassen van de patiënt en de zodiakmens kwamen in het vademecum voor. Illustraties van de zodiakmens gaven de invloed van de planeten op de ingewanden en de invloed van de sterren op de ledematen weer. Voornamelijk de invloed van de maan -de maan stond het dichtsbij de aarde- op het menselijk lichaam was belangrijk in deze geschriften. Aan de hand hiervan kon de voortgang van ziektes gepronosticeerd worden en werden medische ingrepen overwogen.³³ Aan het einde van de veertiende eeuw waren doktoren wettelijk verplicht om de positie van de maan te calculeren voordat zij operatie mochten ondernemen.³⁴

In opvouwbare kalenders werd de voorkeur gegeven aan een simpele vorm van de zodiakmens (afb. 3). De meeste illustraties zijn met inkt gemaakt, slechts enkele illustraties zijn gekleurd. Dergelijke simpele vervaardigingen van de zodiakmens werden waarschijnlijk door de medici zelf getekend om tijd te besparen die monniken kwijt waren aan het kopiëren van medische manuscripten. Rijk versierde illustraties waren namelijk voor de rijke sociale klassen.³⁵ Illustraties in medische bronnen werd zeer gewaardeerd omdat het een handige methode was om informatie over te brengen.³⁶ De zodiakmens komt regelmatig tussen twee kolommen tekst voor waarin waarschuwingen worden gegeven over de gevaren van aderlaten en operaties in tijden die niet goed zijn door de invloed van de maan (afb. 4). In miniaturen die voorkomen in vouwbare almanakken zie je vaak dat de zodiakmens ook een waarschuwingsgebaar maakt met zijn handen; een hand wijzend naar de hemel om te attenderen op het onheil dat de hemel op de mens teweeg kan brengen (afb. 5).³⁷ Het valt echter op dat te midden van alle medische (seculiere) kennis, de poses van de zodiakmens een religieus karakter hebben; die van een gekruisigde Jezus Christus.³⁸

Bij het gebruik van de zodiakmens wordt gebruik gemaakt van de volvelle, een papieren kompas waarmee men, nadat de stand van de zon en de maan is vastgelegd, af kan lezen in welk sterrenbeeld de maan zich bevindt. Zo kan geëvalueerd worden of de tijd goed is om een medische ingreep te doen op een bepaald lichaamsdeel en welke behandeling het beste is (afb. 6).³⁹

³² Glick, T., *Medieval Science, Technology, and Medicine. An Encyclopedia*, New York 2005, pp. 262-263

³³ Page 2002, (zie noot 22), p.57.

Jones 1984 (zie noot 20), p.69.

MacKinney 1965 (zie noot 4), pp.20-21.

³⁴ Page 2002, (zie noot 22), pp.52-53.

³⁵ Jones 1984 (zie noot 20), p.18.

³⁶ Jones 1984 (zie noot 20), p.9.

³⁷ Jones 1984 (zie noot 20), p.56.

³⁸ Jones 1984 (zie noot 20), p.71.

³⁹ Page 2002, (zie noot 22), pp.54-55.

MacKinney 1965 (zie noot 4), pp.20-21.

3. Het beeld van de zodiakmens

De zodiakmens, ook wel bekend onder de naam zodiak melothesia, is een naakt figuur met zijn armen en benen licht gespreid. Het komt voor dat de armen gebogen zijn bij de ellebogen met de handpalmen naar voren, gericht naar boven. De opgeheven armen doen denken aan de Orans; de biddende figuren (afb. 7). Meestal zijn zij echter gekleed, wat de zodiakmens niet is.⁴⁰ De naaktheid van de zodiakmens is een aanpassing die het Westen heeft doorgevoerd. De heropkomst van de appreciatie van het naakt menselijk figuur was een verwijzing naar de grootsheid van de oudheid.⁴¹ Over het algemeen is aan de beharing van het figuur of de geslachtsdelen te zien dat de zodiakmens een man is. Meestal heeft de zodiakmens een sombere uitdrukking op zijn gezicht. Het uiterlijk en de houding van de zodiakmens herinnert aan de kruisiging van Jezus Christus (afb. 8). Soms zal de gestalte een plant vasthouden in een van zijn handen. Het gewas is symbool voor de vrije natuur, terwijl de mens verwijst naar het dierenrijk (afb. 9 & 10).⁴² De twaalf afbeeldingen of namen van de tekens van de dierenriem zijn op het lichaam van de zodiakmens geplaatst (afb. 11). Het komt echter ook voor dat er gebruik is gemaakt van aanwijslijnen omdat de sterrenbeelden naast het lichaam geplaatst zijn (afb. 12).⁴³ Wellicht kan gesuggereerd worden dat het voorkomen van lijnen in afbeeldingen van de zodiakmens geïnspireerd is op een afbeelding in het werk van Hildegard von Bingen waarin de mens in relatie wordt gebracht met het universum (afb. 13). Illustraties van de zodiakmens zijn een visuele weergave van de melothesia. Met behulp van deze afbeeldingen kon men aflezen welk deel van het lichaam door welk teken van de dierenriem werd beïnvloed.

De beeldtraditie van de zodiakmens

De beeldtraditie van de zodiakmens heeft een lange geschiedenis die teruggaat tot in de klassieke oudheid. Een groot aantal invloeden heeft de weergave van de zodiakmens geïnspireerd. De sterrenbeelden in alle onderstaande voorbeelden zijn symbool voor de hemel en worden niet specifiek gerelateerd aan de geneeskunde. Bovendien zijn de figuren allemaal goden en dus niet menselijk.⁴⁴

De oudste vorm waarin de zodiakmens voorkomt is circulair. De oorsprong van dit model lijkt terug te vinden zijn in de cultuur van de Grieken, Romeinen en Azteken. In Griekse reliëfs van de mythologische god Phanes, zoals het mithraïsche Modena reliëf uit de tweede eeuw na Christus, en weergaven van de god Mithra die de stier doodt of geboren wordt uit het kosmische ei komt een circulaire dierenriem voor (afb.14 & 15). De houding van het lichaam en de positie van de tekens van de dierenriem op het menselijk lichaam in het Modena reliëf hebben ook een duidelijke overeenkomst met de middeleeuwse zodiakmens. Een weergave van de zodiakmens uit de elfde eeuw uit een Latijns manuscript geeft ook een ronde dierenriem weer rondom een menselijke gestalte (afb. 16). Zelfs de Azteken hebben een soortgelijke afbeelding vervaardigd (afb. 17). Circulaire afbeeldingen waar het menselijk lichaam in verband wordt gebracht met de sterren lijken de boodschap over te brengen dat de mens gevangen is in zijn lot (afb. 18).⁴⁵ Deze boodschap wordt versterkt door illustraties waarin het menselijk lichaam verwrongen is weergegeven. Het circulaire model van de zodiakmens bleef tot in de vijftiende eeuw populair.⁴⁶

⁴⁰ West 1979 (zie noot1), pp.317-318.

⁴¹ West 1979 (zie noot1), p.304.

⁴² West 1979 (zie noot1), pp.285-287.

⁴³ Bussagli, M., *Het Menselijk lichaam*, Milaan 2005, pp. 26-28.

⁴⁴ West 1979 (zie noot1), pp.307-314.

⁴⁵ West 1979 (zie noot1), pp.301-305.

⁴⁶ West 1979 (zie noot1), p.124.

Rond het begin van de dertiende eeuw komt ook een rechthoekig model voor de illustraties van de zodiakmens voor. De zodiakmens is het meest bekend in dit type afbeelding. De invloed van de sterrenbeelden op het menselijk lichaam was in deze illustraties ook het meest duidelijk. Van invloed op dit rechthoekige model zodiakmens zijn waarschijnlijk weergaven van de Grieken en Egyptenaren. Het figuur van de Griekse god Aioen, een figuur met een menselijk lichaam en een leeuwenhoofd, is door een slang omwikkeld. Op het lichaam van Aioen zijn de tekens van de dierenriem afgebeeld (afb. 19). De vorm waarin de gestalte voorkomt, de houding van het lichaam en de positie van de sterrenbeelden tonen een overeenkomst met de middeleeuwse zodiak. Vanuit de Egyptische cultuur beïnvloedden afbeeldingen van de god Nut de middeleeuwse zodiakmens. Op (rechthoekige) deksels van grafkisten staat het vrouwelijk figuur afgebeeld met de tekens van de dierenriem op haar lichaam (afb. 20).

De geschiedenis van de sterrenbeelden begint ook in de oudheid. Twee typen bronnen die een rol hebben gespeeld in de beeldvorming van de sterrenbeelden zijn de visuele bronnen en de geschreven bronnen. Onder de visuele bronnen vallen heilige Mithraïsche plekken in Europa, gegraveerde juwelen, amuletten voor goed geluk spelen en de klassieke mythologie. Geschreven bronnen die een bijdrage hebben geleverd aan de vormen van de zodiak zijn de *Aratea*, de geschreven melothesia (vanuit Arabische geschriften doorgegeven), de encyclopedische traditie van Isodore en Bede en tevens de klassieke mythologie.⁴⁷ In de *Aratea* traditie werd een descriptie van de sterrenbeelden in de vorm van poëzie gegeven. Ook in de melothesia en de werken van Isodore en Bede (*Etymologies* en *De temporum ratione*) werden de tekens van de dierenriem beschreven. Er was dus geen sprake van illustraties. Vanaf de twaalfde eeuw greep de middeleeuwse monnik dus gedeeltelijk terug op tekst voor de wijze waarop de sterrenbeelden weergegeven dienden te worden. Dit liet ruimte toe voor een verscheidenheid aan interpretaties waardoor sommige sterrenbeelden door de tijd heen visueel sterk verschillen. De visuele bronnen gaven de monniken een helderder beeld hoe de zodiak er uit zag. Weergaven uit de Mithraïsche en mythologische traditie werden echter uit hun heidens beschouwde context verwijderd en toegepast binnen het christendom. Er vond dus een decompositie en herdefiniëring van de traditionele representatie van klassieke figuren plaats. In de middeleeuwen werkte men met de beschikbare informatie en paste het toe voor het eigen ethos.⁴⁸ De klassieke vormen verdwenen langzaam om vervangen te worden door romaanse en gotische vormen.

Het menselijk lichaam in relatie met de sterrenbeelden; symboliek en melothesia

In de middeleeuwse melothesia werden de sterren gerelateerd aan delen van het menselijk lichaam. De plek van de sterrenbeelden op het menselijk lichaam gaf aan op welk deel van het lichaam zij invloed uitoefenden. Tevens hoorde bij elk sterrenbeeld een bepaalde symboliek die gerelateerd kon worden aan het menselijk lichaam.

De ram is het sterrenbeeld waarmee de zodiak begint in de maand maart en is onder invloed van de planeet mars.⁴⁹ Als symbool voor de cyclische vernieuwing van het jaar heeft de ram invloed op het hoofd en de hersenen (de organen die het centrum zijn van een individu's fysische en spirituele energie).⁵⁰ In de *Apotelesmatika* van Hephaestion of Thebes uit 380 A.D. wordt de ram

⁴⁷ West 1979 (zie noot1), pp.346-348.

⁴⁸ West 1979 (zie noot1), pp.331-332.

⁴⁹ Nieuwenhuis, H., In het teken van de dierenriem: de sterren spreken, Franeker 1990, p. 14.

⁵⁰ Cirlot, J.E., *A Dictionary of Symbols*, London 1962, p. 18.

bovendien beschreven als het hoofd van de kosmos.⁵¹ Volgens de melothesia is het slecht medicijnen voor het hoofd te geven als de maan in het teken van de ram staat.⁵²

De stier, onder invloed van de planeet venus, wordt in de astrologie gezien als een symbool voor ongecontroleerde oerinstincten en vasthoudendheid bij het verwezenlijken van ambities. Zoals de stier het land ploegt en vruchtbaar maakt, zo maakt de zon in april de koude grond weer warm en vruchtbaar.⁵³ Het is een dier dat van nature veel kracht in nek en schouders bezit, zodoende wordt hij bij de zodiakmens geassocieerd met de nek, hals, keel en mond.⁵⁴ In overeenstemming met de melothesia is het slecht medicijnen te geven voor de ogen, nek of de tong als de maan in dit teken staat.⁵⁵

Het sterrenbeeld tweelingen, onder de invloed van de planeet Mercurius⁵⁶, representeert het tweedelige evenwicht van de kosmos (zoals dag en nacht). Over het algemeen wordt gedacht dat zij invloed heeft op de organen die in tweevoud voorkomen.⁵⁷ De tweeling is op de zodiakmens afgebeeld bij de sleutelbeenderen of de armen.⁵⁸ Als de maan in het teken van tweelingen staat, is het op grond van de melothesia ongunstig om medicijnen te geven voor de schouders, handen en armen.⁵⁹

Het sterrenbeeld dat onder invloed van de maan staat, is de kreeft; een symbool voor het onderbewuste, helderziendheid en vruchtbaarheid. Zijn plek op de zodiakmens is op de borstkas (dit verwijst bijvoorbeeld naar de borsten van de vrouw in relatie met de vruchtbaarheid).⁶⁰ De kreeft wordt gerelateerd aan de maand juni vanwege het vermogen van het dier achteruit te kunnen lopen. In de maand juni begint de zon ook achteruit te lopen en worden de dagen korter.⁶¹ Volgens de melothesia is het een slechte tijd om medicijnen te geven voor borst, longen en ogen als de maan in het teken van de kreeft staat.⁶²

De leeuw is een allegorie voor de kracht, de grandeur van het bestaan en spirituele verheffing, maar ook voor eerzucht en trots. De leeuw is het sterkste dier van allemaal, de zon staat in de maand juli loodrecht op de aarde en is daardoor op dat moment het warmst; haar stralen zijn in die maand het sterkst.⁶³ Onder invloed van de zon oefent het dier invloed uit op het hart en de

⁵¹ West 1979 (zie noot1), pp.65-68.

⁵² West 1979 (zie noot1), p.200.

⁵³ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.

Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁵⁴ West 1979 (zie noot1), p.69.

⁵⁵ West 1979 (zie noot1), p.200.

⁵⁶ Nieuwenhuis 1990 (zie noot 48), p. 14.

⁵⁷ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.

Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁵⁸ West 1979 (zie noot1), pp.70-71.

Volgens Franz Cumont, Belgisch filosoof uit de 19^e eeuw die gespecialiseerd was in de klassieke filosofie, worden de armen en handen aan de tweeling toebedeeld omdat de zij regelmatig in een omarmende positie wordt afgebeeld waardoor de nadruk dus komt te liggen op de armen en handen.

⁵⁹ West 1979 (zie noot1), p.200.

⁶⁰ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.

Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

De Griek Manilius wijst de kreeft toe aan de borst terwijl Firmicus Maternus meent dat het hart bij dit sterrenbeeld hoort. Beide opvattingen worden ondersteund door het idee dat de vorm van de borstkas en het hart vergelijkbaar zou zijn met de schelp van een krab (die in de middeleeuwen vaak de kreeft moet uitbeelden).

⁶¹ Perez-Higuera, T., *Medieval Calendars*, Londen 1998, p.81.

⁶² West 1979 (zie noot1), p.200.

⁶³ Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.82.

bloedsomloop.⁶⁴ Manilius kent de leeuw toe aan de zijden en de schouderbladen maar op afbeeldingen van de zodiakmens wordt de leeuw voornamelijk afgebeeld tussen de borst en de buik.⁶⁵ Op grond van de melothesia is het geen goed moment voor medicijnen voor de maag, zenuwen, rug en zijden als de maan in dit teken staat.⁶⁶

De maand augustus behoort bij de maagd, de vrouw die geen vrucht kan produceren. In deze maand neemt de zon alle vochtigheid en warmte van de aarde op en maakt het zodoende ook onvruchtbaar. Het sterrenbeeld is het zinnebeeld voor de logische vaardigheden van het intellect en is net als de kreeft een symbool voor fertiliteit. Onder invloed van de planeet Mercurius, beïnvloedt zij alle organen in de buik en de spijsvertering.⁶⁷ Volgens de melothesia is het een slechte tijd om medicijnen te geven voor de buik en darmen.⁶⁸

Het sterrenbeeld van de weegschaal, onder invloed van venus, symboliseert de sociale en persoonlijke harmonie; het psychisch evenwicht tussen het geweten en onbewuste impulsen. Het teken representeert de maand september waarin de dagen en nachten van gelijke lengte zijn en dus volledig met elkaar in balans zijn.⁶⁹ Als beeld voor evenwichtigheid (tussen het goede en het slechte) staat zij in voorstellingen van de zodiakmens afgebeeld op de hoogte van de nieren, blaas, ruggengraat en billen.⁷⁰ In overeenstemming met de melothesia is het ongunstig voor medicijnen voor de lager liggende darmen, het kruis en de testikels als de maan in het teken van de maagd staat. Aderlaten zou echter wel onder dit teken kunnen.⁷¹

In de astrologie wordt de scorpioen, onder invloed van de planeet mars, geassocieerd met de schijnbare dood van de zon in de wintermaanden en symboliseert een terugkeer naar de oertoestand van de mens door lijden en innerlijke verscheuring.⁷² De scorpioen hoort bij de maand oktober omdat de zon dan daalt en het kouder wordt. Dit kwetst de mens, zoals de scorpioen ook kwaad kan doen.⁷³ De deugd van het beest zou in de staart zitten, een parallel van het mannelijk geslachtsdeel. De scorpioen oefent dus invloed uit op de externe en interne geslachtsorganen.⁷⁴ Conform de melothesia is het slecht medicijnen te geven voor de penis, anus, blaas en billen, vagina en voor ingrepen als rectale injecties als de maan in dit sterrenbeeld staat.⁷⁵

De boogschutter, onder de invloed van jupiter, vertegenwoordigt de geestelijke energie die gericht is op het verleggen van de eigen grenzen en de verlichting. Het uiterlijk van de boogschutter verbeeldt de symboliek dat het figuur zowel het dierlijke -het paard- als het spirituele -de mens-

⁶⁴ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.

Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁶⁵ West 1979 (zie noot1), pp.76-77.

⁶⁶ West 1979 (zie noot1), p.201.

⁶⁷ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.

Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁶⁸ West 1979 (zie noot1), p.201.

⁶⁹ Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.84.

⁷⁰ Cirlot 1962 (zie noot 49), p. 179.

West 1979 (zie noot1), p.79.

Vanwege haar symboliek zou ook verklaard kunnen worden waarom de weegschaal tussen de maagd (goed) en de scorpioen (slecht) in staat.

⁷¹ West 1979 (zie noot1), p.201.

⁷² Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.

Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁷³ Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.85.

⁷⁴ West 1979 (zie noot1), p.83.

⁷⁵ West 1979 (zie noot1), p.201.

verbeeld. De boog is symbool voor de link tussen hemel en aarde.⁷⁶ Op de zodiakmens komt voor op de dijen, maar hij beïnvloedt ook de lever.⁷⁷ Tevens is de boogschutter een verwijzing naar het jachtseizoen. De melothesia geeft aan dat het een goede tijd is voor aderlaten als de maan in het teken van de boogschutter staat, maar dat medicijnen voor de heupen en dijen niet toegediend moeten worden.⁷⁸

Het sterrenbeeld van de steenbok is symbool voor de ascese, vasthoudendheid en wijsheid, ijver en plichtsbewustzijn.⁷⁹ Onder invloed van saturnus beheerst het sterrenbeeld de huid, skelet en gewrichten. In afbeeldingen van de zodiakmens komt hij voor op de hoogte van de knieën. Op grond van de melothesia is het niet de tijd voor medicijnen voor de knieën als de maan in dit teken staat.⁸⁰

De waterman, onder de invloed van de planeet saturnus, is een zinnebeeld voor de band tussen de micro- en de macrokosmos en de mystieke dood.⁸¹ Het sterrenbeeld hoort bij januari omdat het verwijst naar de maand waarin het regelmatig regent vanwege de lage stand van de zon.⁸² De plek van dit sterrenbeeld op de zodiakmens is bij de kuiten en enkels en hij beheerst ook het zenuwstelsel. Zodoende dienen medicijnen voor de benen niet voorgeschreven te worden als de maan in het teken van de waterman staat.⁸³

Het laatste sterrenbeeld is dat van de vissen dat onder de invloed staat van jupiter en hoort bij de maand februari. Vissen zijn in de astrologie een symbool voor het eind van de jaarlijkse kringloop van de zon (het westen) en het begin van de volgende cyclus (het oosten). De natuurlijke habitat van vissen is water, het laagste niveau op aarde. Vandaar dat zij voorkomen op de voeten van de zodiakmens.⁸⁴ Volgens de melothesia is het een slechte tijd om zowel medicijnen voor te schrijven voor de voeten, artritis en vergelijkbare ziektes als medische ingrepen te ondernemen zoals aderlaten.⁸⁵

De iconografie van de sterrenbeelden

De iconografie van de sterrenbeelden is terug te voeren tot de klassieke oudheid. Voornamelijk de klassieke mythologie speelde een rol in de wijze waarop de tekens van de dierenriem uitgebeeld worden. Over het algemeen is de iconografie van de sterrenbeelden constant in afbeeldingen van de zodiakmens. De consistentie in de iconografie hangt af van de mate waarin middeleeuwse geleerden bekend waren met het voorkomen van een bepaald teken.⁸⁶

⁷⁶ Cirlot 1962 (zie noot 49), p. 264.

⁷⁷ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.
Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁷⁸ West 1979 (zie noot1), p.201.

⁷⁹ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.
Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁸⁰ West 1979 (zie noot1), p.202.

⁸¹ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.
Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁸² Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.88.

⁸³ West 1979 (zie noot1), p.202.

⁸⁴ Battistini 2004 (zie noot 21), pp. 39-63.
Bussagli 2005 (zie noot 42), pp. 26-28.

⁸⁵ West 1979 (zie noot1), p.202.

⁸⁶ West 1979 (zie noot1), pp.321-327.

De ram vindt zijn herkomst in verschillende culturen. Zo komt in de Griekse cultuur de god Jupiter Ammon regelmatig voor met hoornen op zijn hoofd.⁸⁷ De Egyptische goden Heryshaf en Khnum worden ook met hoornen afgebeeld.⁸⁸ Het sterrenbeeld van de ram is door de eeuwen heen vaak hetzelfde afgebeeld in illustraties van de zodiakmens. Het dier zit of staat op het hoofd en is in zijn geheel afgebeeld (afb. 21).⁸⁹

De stier is een sterrenbeeld dat Zeus honoreert. Volgens de Griekse mythologie veranderde Zeus in een witte stier toen hij Europa kidnapte.⁹⁰ Ook de mythen van Mithras en de kosmische stier of de Minotaur op Knossos lijken aan de origine van het sterrenbeeld te liggen.⁹¹ De stier wordt in de klassieken enkel met het voorste gedeelte of het hele lichaam getoond, zoals te zien is op de Atlas Farnese uit 138 A.D. en de marmeren Elgon beelden uit het klassieke Athene (afb. 22).⁹² In illustraties van de zodiakmens is de stier te zien achter de nek met het achterwerk en hoofd zichtbaar elk aan een kant van de nek (afb. 21).⁹³ Af en toe lijkt de stier echter karakteristieken van een hond of leeuw te vertonen.

De oorsprong van de tweelingen ligt bij de mythe van de onsterfelijke gebroeders Castor en Pollux, twee sterke en dappere strijders afgebeeld met zwaard en schild. Zo sterk als de broers zijn, zo sterk is de zon in de mei; alles bloeit op aarde. De iconografie van de tweelingen is door de eeuwen heen door vele verkeerde interpretaties van het motief veranderd. Het komt voor dat de tweeling zowel gekleed als naakt wordt weergegeven. De attributen die aan Castor en Pollux worden toebedeeld, de staf, speer, stok of lier, zijn in afbeeldingen van de zodiakmens niet weergegeven. Met de tijd heeft de tweeling zich ontwikkeld tot een vrouwelijk paar, een paar van een man en een vrouw en zelfs een figuur met twee hoofden (afb. 23). De positie van de tweeling op de zodiakmens is op de ellebogen, bovenarmen of onderarmen.⁹⁴

Het sterrenbeeld van de kreeft verschilt regelmatig in iconografie in illustraties van de zodiakmens. Vanaf de oudheid is slechts een geringe hoeveelheid beeldmateriaal overgeleverd. Middeleeuwse geleerden die een voorstelling van het dier moesten maken waren aangewezen op beschrijvingen. Dit liet ruimte over voor interpretaties en leidde tot veel variaties van het sterrenbeeld.⁹⁵ De kreeft ziet er soms uit als een krab, rivierkreeft of zelfs een schildpad (afb.24).

De iconografie van de leeuw gaat ver terug in de oudheid. In Perzië en Mesopotamië komt de leeuw voor in weergaven van de god Imdugud. Bij de Egyptenaren is het dier terug te vinden bij de godin van de ziekte, Sakhmet. In China en Japan is de leeuw regelmatig een beschermer van paleizen en tempels en is zijn afbeelding te zien bij het aanbidden van zonnegoden.⁹⁶ De leeuw is ook het attribuut van de vruchtbaarheidsgodin Cybele.⁹⁷ In afbeeldingen van de zodiakmens ziet de

⁸⁷ Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.76.

⁸⁸ Cirlot 1962 (zie noot 49), p. 18.

Hall, J., *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*, Londen 1994, p.40.

⁸⁹ West 1979 (zie noot1), p.349.

⁹⁰ Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.78.

⁹¹ Cirlot 1962 (zie noot 49), p. 313.

⁹² Parker 1974 (zie noot10), p.24.

⁹³ West 1979 (zie noot1), pp.349-351.

⁹⁴ Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.80.

West 1979 (zie noot1), pp.334-337.

⁹⁵ West 1979 (zie noot1), pp.339-344.

⁹⁶ Hall 1994 (zie noot 87), pp.33-34.

⁹⁷ Impelluso, L., *De Natuur en haar Symbolen*, Milaan 2003, p.213.

leeuw er over het algemeen hetzelfde uit. Het grootste verschil is terug te vinden in de positie van de poten en of het beest ligt of staat (afb. 9).

De maagd is in de klassieke oudheid terug te vinden in de vorm van de vestaalse maagden en sibillen, zoals de Griekse godin van de jeugdigheid Hebe.⁹⁸ Ook de godin Dikè die in haar handen een weegschaal of koren, als referentie naar de oogst uit de maand augustus, vasthoudt, lijkt een voorbeeld voor het sterrenbeeld te zijn geweest.⁹⁹ In afbeeldingen van de zodiakmens zijn er variaties in de weergave van de maagd. Zo kan zij de vorm aannemen van een staande jonkvrouw, soms met koren in haar handen, de buste van een jonkvrouw, een buste van maagd en kind en een kinderlijk meisje dat van achter de zodiakman naar het publiek kijkt (afb. 7).¹⁰⁰

In de klassieke oudheid is de weegschaal bij de Egyptenaren terug te vinden in weergaven van de god Osiris die de harten van doden weegt voor hun vertrek naar de hel of de hemel. Ook in afbeeldingen van de Griekse godin Nemesis is een weegschaal te zien.¹⁰¹ De weegschaal varieert in illustraties van de zodiakmens niet in haar weergaven (afb. 12).

De scorpioen is terug te vinden bij de Egyptenaren in de vorm van de godin Serket, de goddelijke personificatie van het beest. De godin draagt het dier op haar hoofd.¹⁰² In vergelijking met de wijze waarop het dier in illustraties van de zodiakmens voorkomt is een duidelijke ontwikkeling van de iconografie van het sterrenbeeld te zien. Op het hoofd van Serket lijkt de scorpioen meer op een kikvors. Dit type scorpioen is in illustraties van de zodiakmens ook terug te vinden. Soms is de kikvors te verwarren met een krokodilachtig beest (afb. 25). De natuurgetrouwe weergave van de scorpioen komt echter ook voor.

De boogschutter is terug te vinden in verschillende Griekse mythen, zoals de mythen van Nessus en Chiron, en is altijd beschreven als een wezen dat half mens en half paard is.¹⁰³ Het sterrenbeeld verschilt in essentie niet in zijn iconografie, maar verschillende variaties van zijn te ontdekken. Het meest voorkomende uiterlijk van de boogschutter is dat van een centaur. Meestal heeft hij een ontbloot bovenlijf, maar het komt ook voor dat hij gekleed is. Door het uiterlijk van een centaur wordt de nadruk gelegd op het gedeelte van het lichaam waar hij invloed op uitoefenend, de dijen. De boogschutter komt ook voor als volledige man of een buste die een pijl en boog schiet. Het figuur schiet zijn pijl het vaakst naar achteren (afb. 10).

In afbeeldingen van de zodiakmens wordt de steenbok afgebeeld met knielend of springend bovenlichaam van een steenbok en onderlichaam van een vis of een soort slakkenhuisje (afb. 21). Het komt echter ook voor dat het dier volledig is afgebeeld of zelfs het uiterlijk van een eenhoorn heeft (afb. 24). Vanuit de klassieke oudheid is weinig overgeleverd over de iconografie van de steenbok. In een mythe omtrent Jupiter kan het sterrenbeeld in verband gebracht worden met de bok die de god te drinken gaf.

De waterman is vaak een naakt mannelijk figuur naar voorbeeld van de man Deucalion, die een ark bouwde om de vloed van Zeus te overleven, of Ganymede, een goddelijk prins uit Troje. Hij laat water uit een vaas stromen, is verbeeld als een vaas waar water uit komt of een man van waaruit de schouders water vloeit (afb. 9).¹⁰⁴

⁹⁸ Biedermann, H., *Prisma van de symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard*, München 1991, p.228.

⁹⁹ Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.83.

¹⁰⁰ West 1979 (zie noot1), pp.332-334.

¹⁰¹ Biedermann 1991 (zie noot 97), p.409.

¹⁰² Hall 1994 (zie noot 87), pp.41-42.

¹⁰³ Hall 1994 (zie noot 87), p.15.

¹⁰⁴ West 1979 (zie noot1), pp.349-351.

Het motief van de vissen is zeer oud. Het is terug te vinden in Mesopotamië en Babylonië bij de god Enki. Als god van het water wordt hij altijd met vissen afgebeeld. Bij de Egyptenaren komt de god Hatmehit voor die wordt afgebeeld met een vis op haar hoofd. Vanuit de christelijke religie zijn de vissen een bekend motief voor Jezus Christus. Bovendien betekend Zijn Griekse naam Ichtys vis.¹⁰⁵ Het sterrenbeeld verschilt in zijn iconografie dus weinig. De vissen zijn altijd in paren afgebeeld. De wijze waarop de vissen geplaatst zijn onder de voeten van de zodiakmens verschilt wel regelmatig. Het komt voor dat ze met de hoofden of staarten aan elkaar vastzitten en soms kijken ze naar boven in plaats van recht vooruit (afb. 5).

¹⁰⁵ Hall 1994 (zie noot 87), p.24.
Perez-Higuera 1998 (zie noot 60), p.89.

Conclusie

De melothesia was de leer die in de middeleeuwen de tekens van de dierenriem verbond met het menselijk lichaam. Dit werd verbeeld in de vorm van de zodiakmens. De melothesia en de zodiakmens komen voort uit filosofische concepten en wetenschappelijke ontwikkelingen die in de klassieke oudheid ontstaan zijn. Zij werden gebruikt om een beter begrip te krijgen over de relatie tussen de hemel en de mens. Ten tijde van de klassieke oudheid speelde de melothesia enkel een rol binnen de filosofische discussies over het verband tussen het heelal en de aarde. De Romeinen en Arabieren namen deze kennis over en pasten gerichter toe binnen het praktische kader van de geneeskunde. Pas toen vertalingen van hun werken in het Latijns het Westen bereikten, werd de melothesia volledig binnen de geneeskunde opgenomen en begon de productie van illustraties van de zodiakmens. De zodiakmens, een naakt mannelijk figuur met de sterrenbeelden op zijn lichaam gepositioneerd, is zodoende een puur westers product. De theorie en praktijk van deze astrologische geneeskunde werd het eerst onderwezen op universiteiten in het zuiden van het Westen.

Middeleeuwse medici geloofden in het concept dat de hemellichamen de mens zo beïnvloedde dat dit fysieke uitingen tot gevolg had. Ziekte en verwonding waren te wijten aan de stand van de sterren en planeten die de balans van de lichaamssappen in het lichaam bepaalden. De behandeling die de medicus het beste toe kon passen voor de genezing van een patiënt kon berekend worden aan de hand van de stand van de maan in relatie met de tekens van de dierenriem. Bij de behandeling van patiënten werd gebruik gemaakt van medische manuscripten zoals traktaten, almanakken en opvouwbare vademecum. Aan de hand hiervan kon de voortgang van ziektes geprognoseerd worden en werden medische ingrepen overwogen.

Vanuit de melothesia werden de tekens van de dierenriem door de middeleeuwen heen met delen van het lichaam geassocieerd. Hun positie op het menselijk lichaam in illustraties van de zodiakmens kent geen variaties. Zo is de ram te zien op het hoofd, de stier achter de nek, de kreeft op de borst, de tweeling aan de armen, de leeuw op het middenrif, de maagd op de buik, de weegschaal op de onderbuik, de scorpioen bij de geslachtsdelen, de boogschutter op de bovenbenen, de steenbok bij de knieën, de waterman bij de onderbenen en de vissen bij de voeten. De beeldtraditie en iconografie van illustraties van de zodiakmens en de sterrenbeelden gaat terug tot in de klassieke oudheid. Vanuit de Mesopotamiërs, Babyloniërs, Grieken, Romeinen, Egyptenaren en zelfs de Azteken lijken geschreven en visuele bronnen van legendes, mythes en andere grote verhalen als inspiratiebron te hebben gediend voor de beeldvorming van de zodiakmens. Niet elk sterrenbeeld kwam in deze bronnen aan bod en middeleeuwse geleerden en monniken zijn bij de vervaardiging van illustraties van de zodiakmens ook afhankelijk geweest van hun eigen interpretaties. Dit heeft tot gevolg gehad dat een enkel teken van de dierenriem op veel verschillende manieren gevisualiseerd is op de zodiakmens. Bij de sterrenbeelden van de kreeft en de scorpioen is de meeste diversiteit in iconografie te onderscheiden. De kennis over deze beesten was tijdens de middeleeuwen het meest gebrekkig waardoor zij ook als volledig andere dieren werden weergegeven op afbeeldingen van de zodiakmens. In mindere mate is dit het geval bij de sterrenbeelden van de tweeling, maagd en boogschutter. De variaties die te ontdekken zijn bij deze tekens is redelijk; het verschil ligt voornamelijk in de hoeveelheid van het sterrenbeeld dat op de zodiakmens is afgebeeld. De sterrenbeelden ram, stier, leeuw, weegschaal, steenbok, waterman en vissen zijn constant in hun iconografische weergave.

Bronnenlijst

Battistini, M., *Astrologie, Magie en Alchemie*, Milaan 2004.

Biedermann, H., *Prisma van de symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard*, München 1991.

Bussagli, M., *Het Menselijk lichaam*, Milaan 2005.

Cirlot, J.E., *A Dictionary of Symbols*, London 1962.

Gleadow, R., *The Origin of the Zodiac*, Londen 1968.

Glick, T., *Medieval Science, Technology, and Medicine. An Encyclopedia*, New York 2005.

Hall, J., *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*, Londen 1994.

Impelluso, L., *De Natuur en haar Symbolen*, Milaan 2003.

Jones, P.M., *Medieval Medical Miniatures*, Londen 1984.

Kenton, W., *Astrology; the Celestial Mirror*, Londen 1974.

MacKinney, L.C., *Medical Illustrations in Medieval Manuscripts*, Berkeley 1965.

Nieuwenhuis, H., *In het teken van de dierenriem: de sterren spreken*, Franeker 1990.

O'Boyle, C., *Medieval Prognosis and Astrology. A Working Edition of the Aggregationes de crisi et creticis diebus: with Introduction and English Summary*, Cambridge 1991.

Page, S., *Astrology in Medieval Manuscripts*, Londen 2002.

Parker, D. en J. Parker, *Astrologisch Paspoort*, z.pl. 1974.

Perez-Higuera, T., *Medieval Calendars*, Londen 1998.

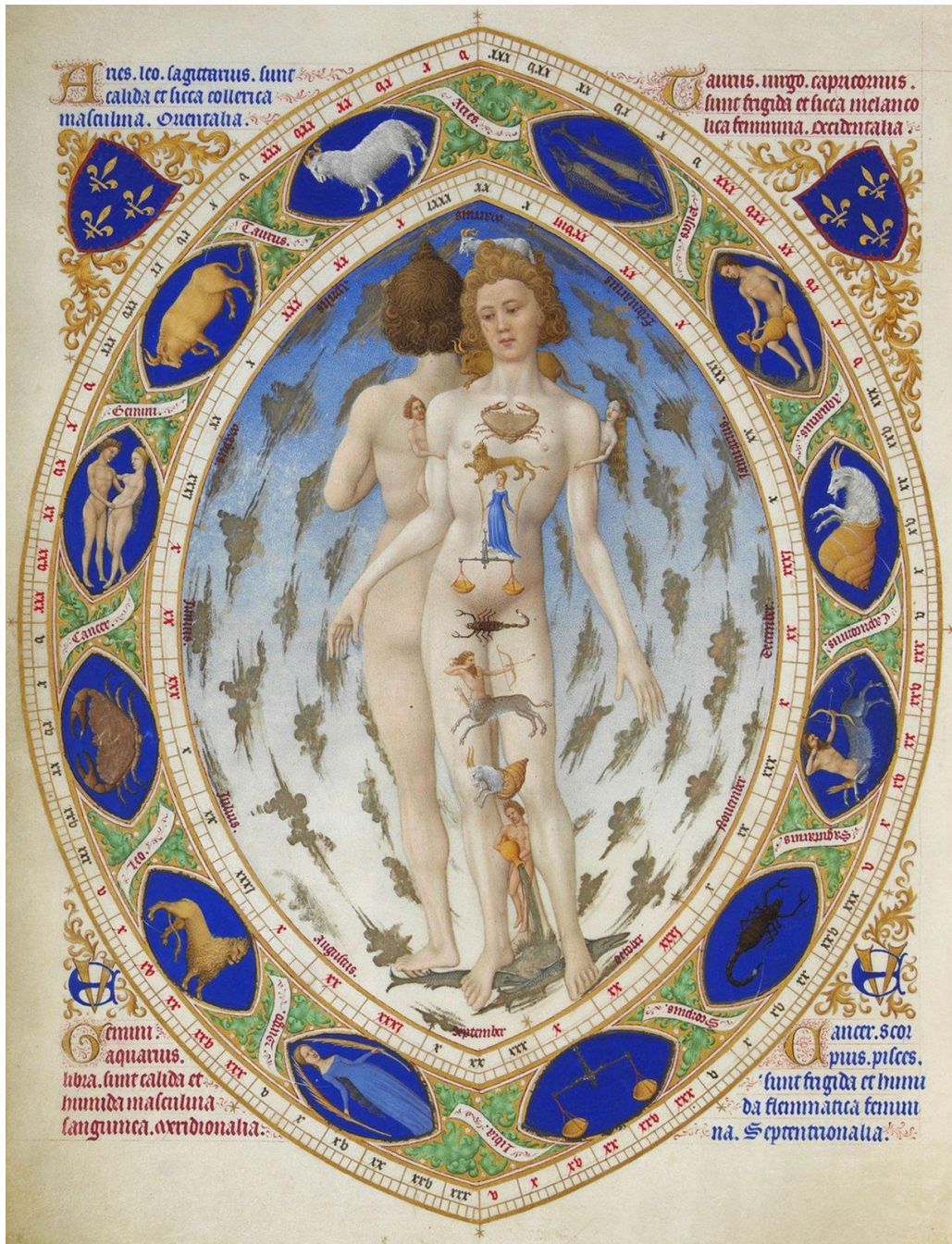
Roberts, H. E., *Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art. Volume 2 (M – Z)*, Chicago 1998.

Siraisi, N. C., *Medieval & Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*, Chicago 1990.

Snodgrass, M. E., *Signs of the Zodiac. A Reference Guide to Historical, Mythological and Cultural Associations*, USA 1997.

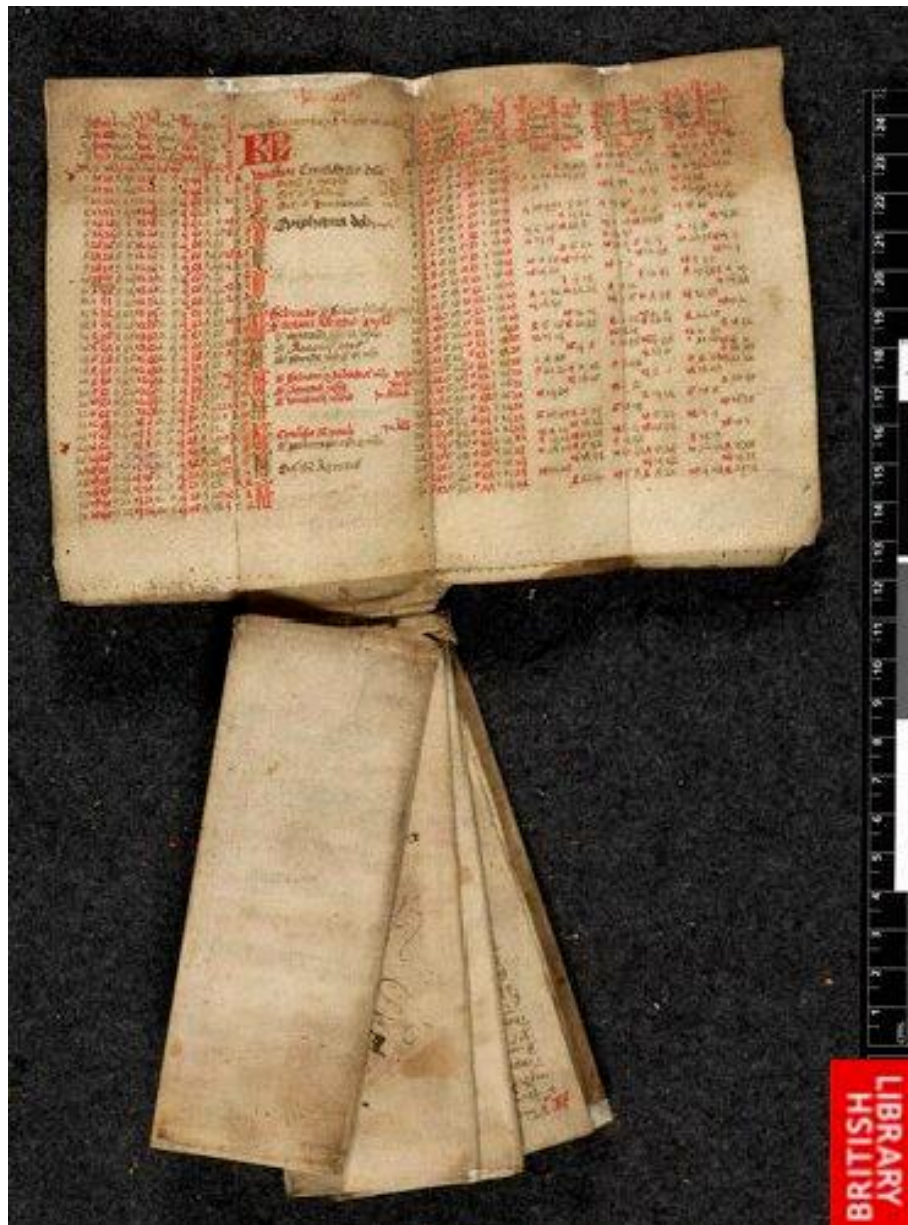
West, C., *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*, z.pl. 1979.

Afbeeldingen

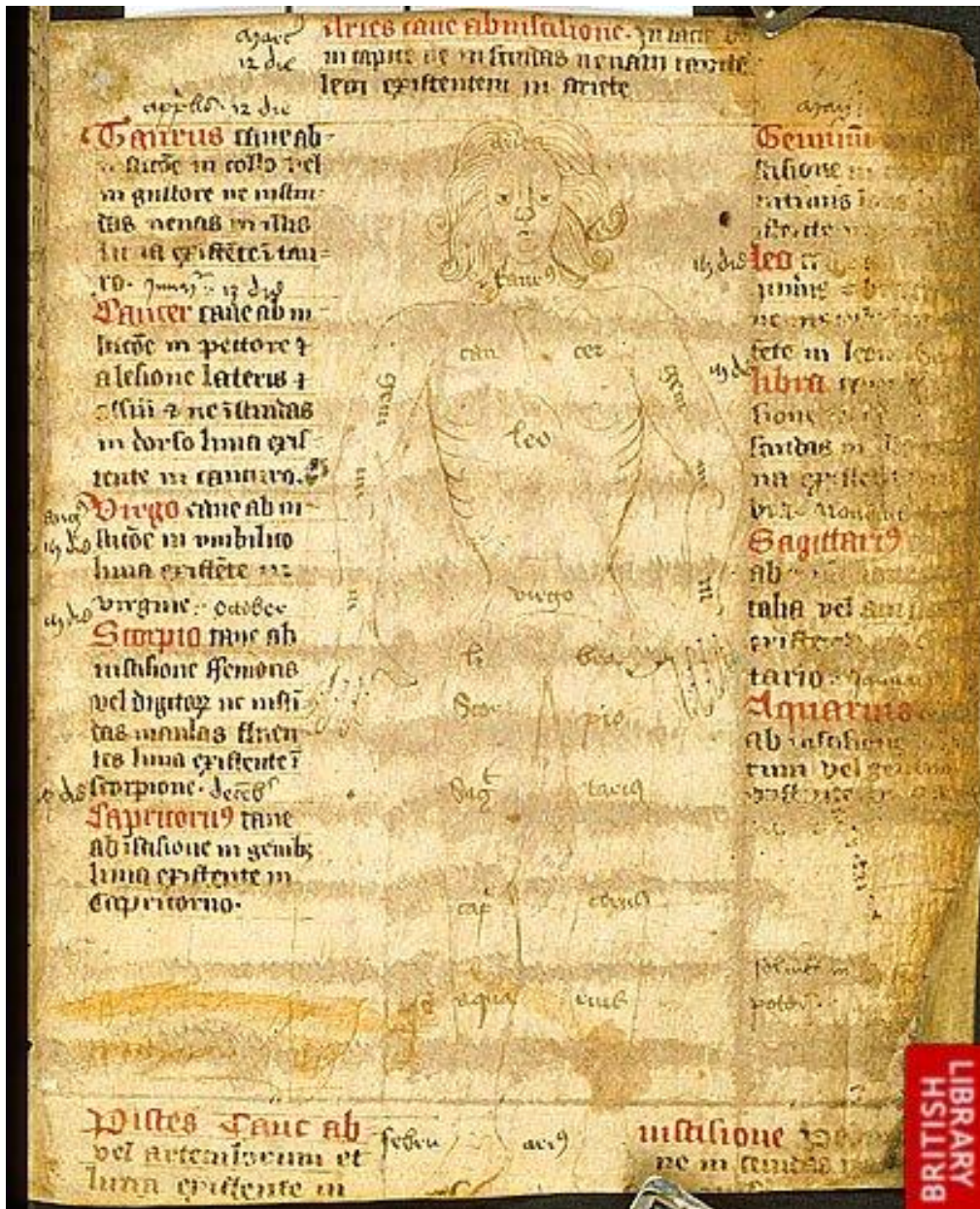
1)
Zodiakmens
MS. Les Très Riches Heures du Duc de Berry, fol.14v.
ca. 1410.
Chantilly, Musée Condé.

Gevonden in:
Kenton, W., *Astrology; the Celestial Mirror*, Londen 1974, p.113.

2)
Opvouwbare almanak van de Chirurgijn
Harley MS. 3812, fol. 1.
Ca. 1463
British Library, Londen.

Gevonden op de website van de British Library in Londen.
Catalogue of Illuminated Manuscripts,
<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=24930>
(13.06.2011)

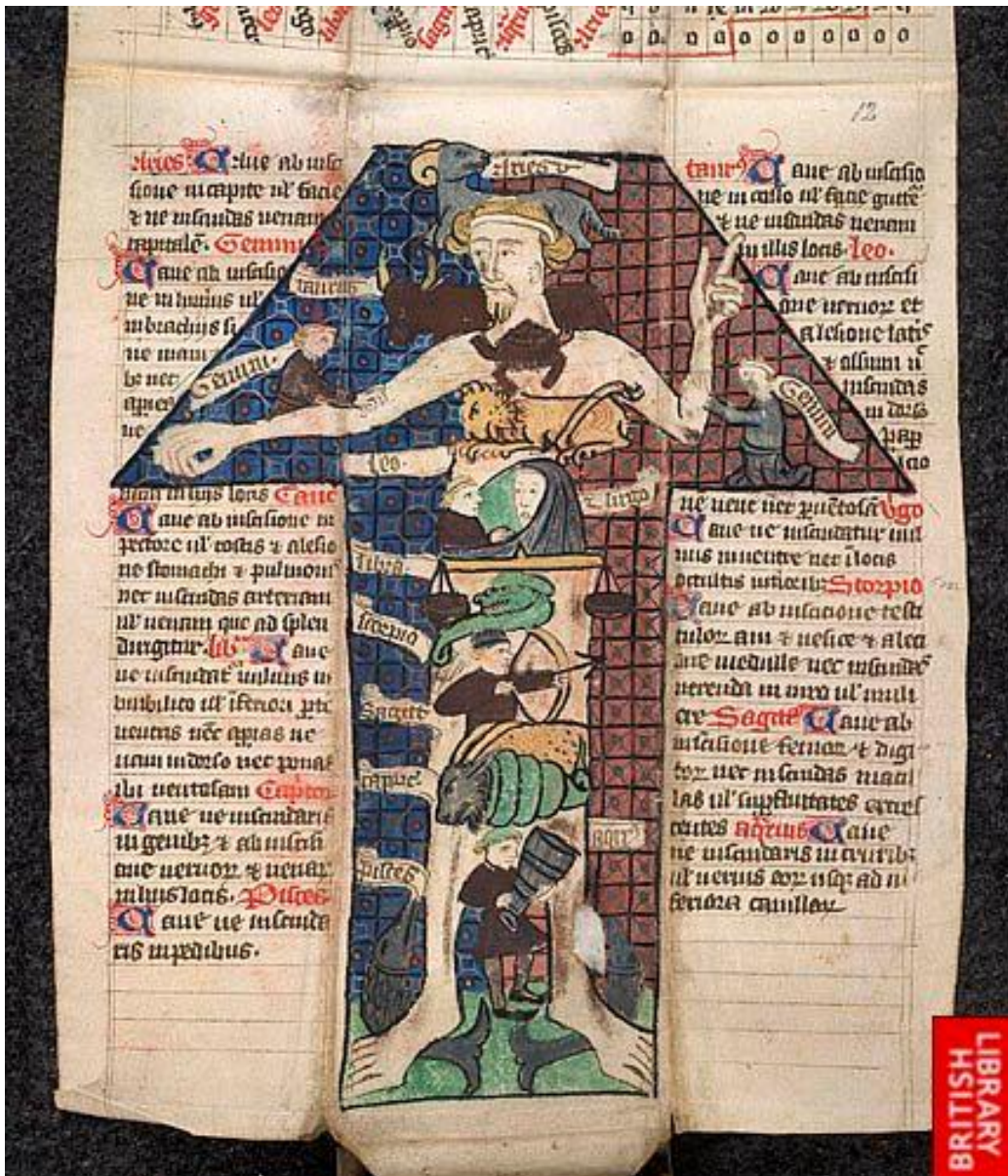
3)
 Zodiakmens
 Sloane MS. 433, fol.99.
 14e eeuw
 British Library, Londen.

Gevonden op de website van de British Library in Londen.
 Catalogue of Illuminated Manuscripts,
<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=6773>
 (13.06.2011)

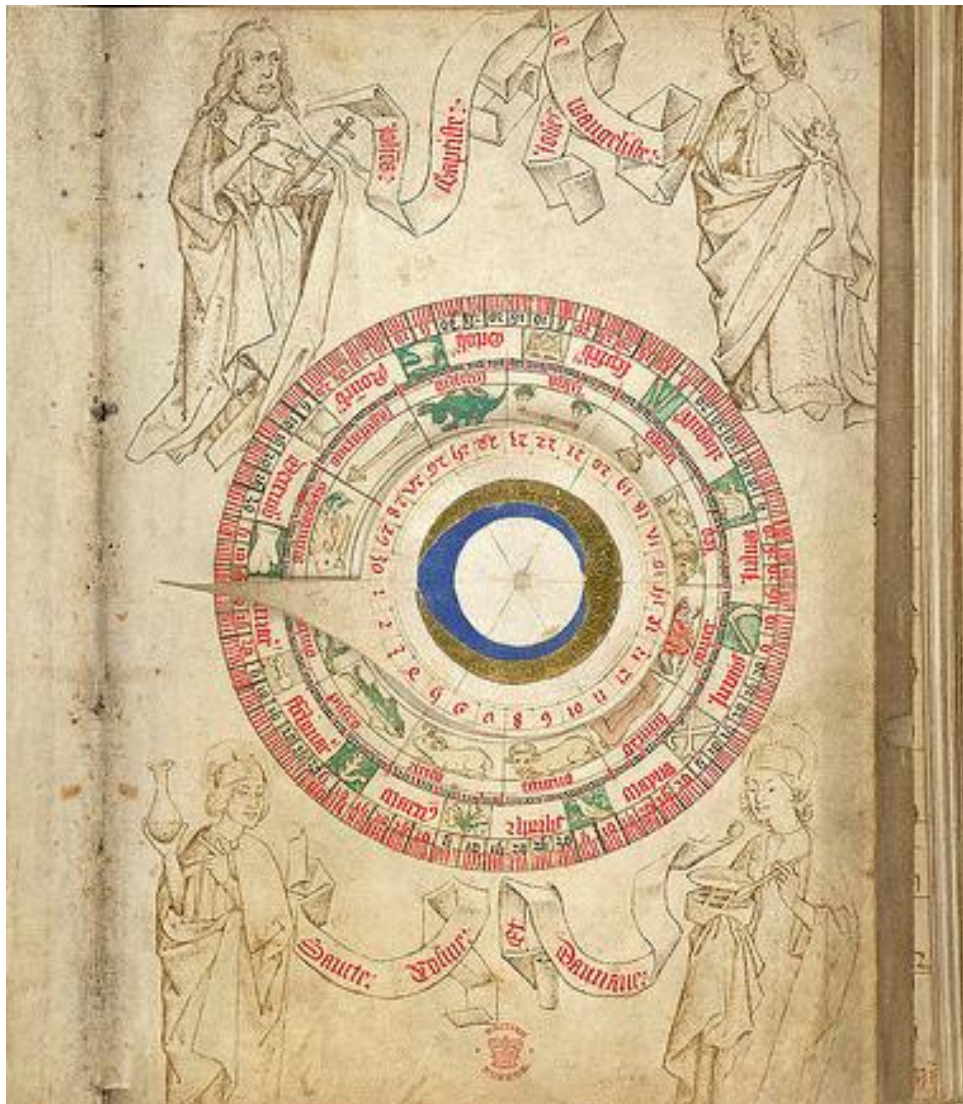
4)
 Miniatuur van een zodiakmens
 Harley MS. 5311, fol. F, i.e. 5
 Ca. 1406
 British Library, Londen.

Gevonden op de website van de British Library in Londen.
 Catalogue of Illuminated Manuscripts,
<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=23054>
 (13.06.2011)

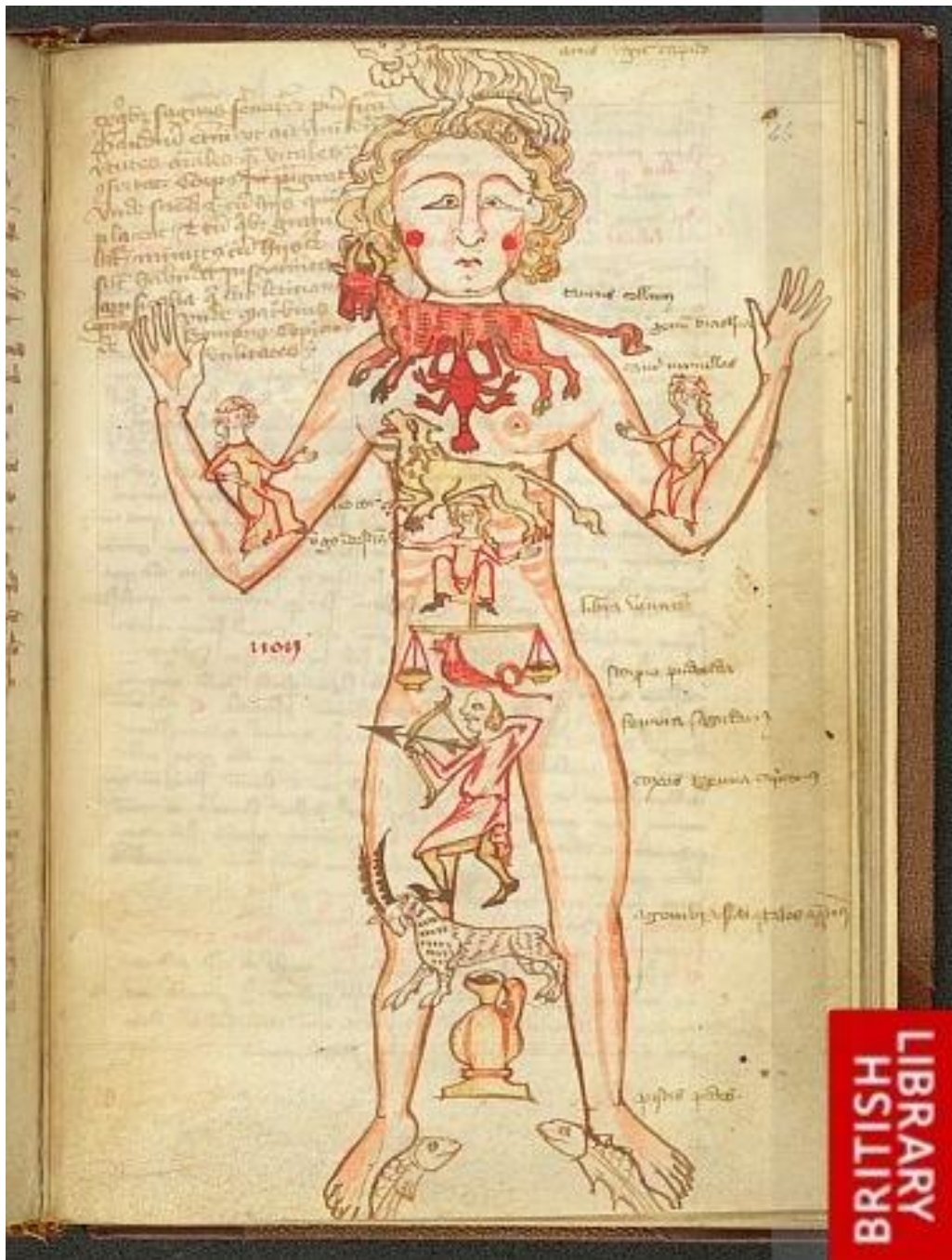
5)
 Miniatuur van een zodiakmens
 Sloane MS. 2250, fol. 12.
 1^e helft van de 15^e eeuw
 British Library, Londen.

Gevonden op de website van de British Library in Londen.
 Catalogue of Illuminated Manuscripts,
<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=7206>
 (13.06.2011)

6)
De volvelle van de chirurgijn
Egerton MS. 2572, f.51.
15^e eeuw
British Library, Londen.

Gevonden in
Page, S., *Astrology in Medieval Manuscripts*, Londen 2002, p.55.

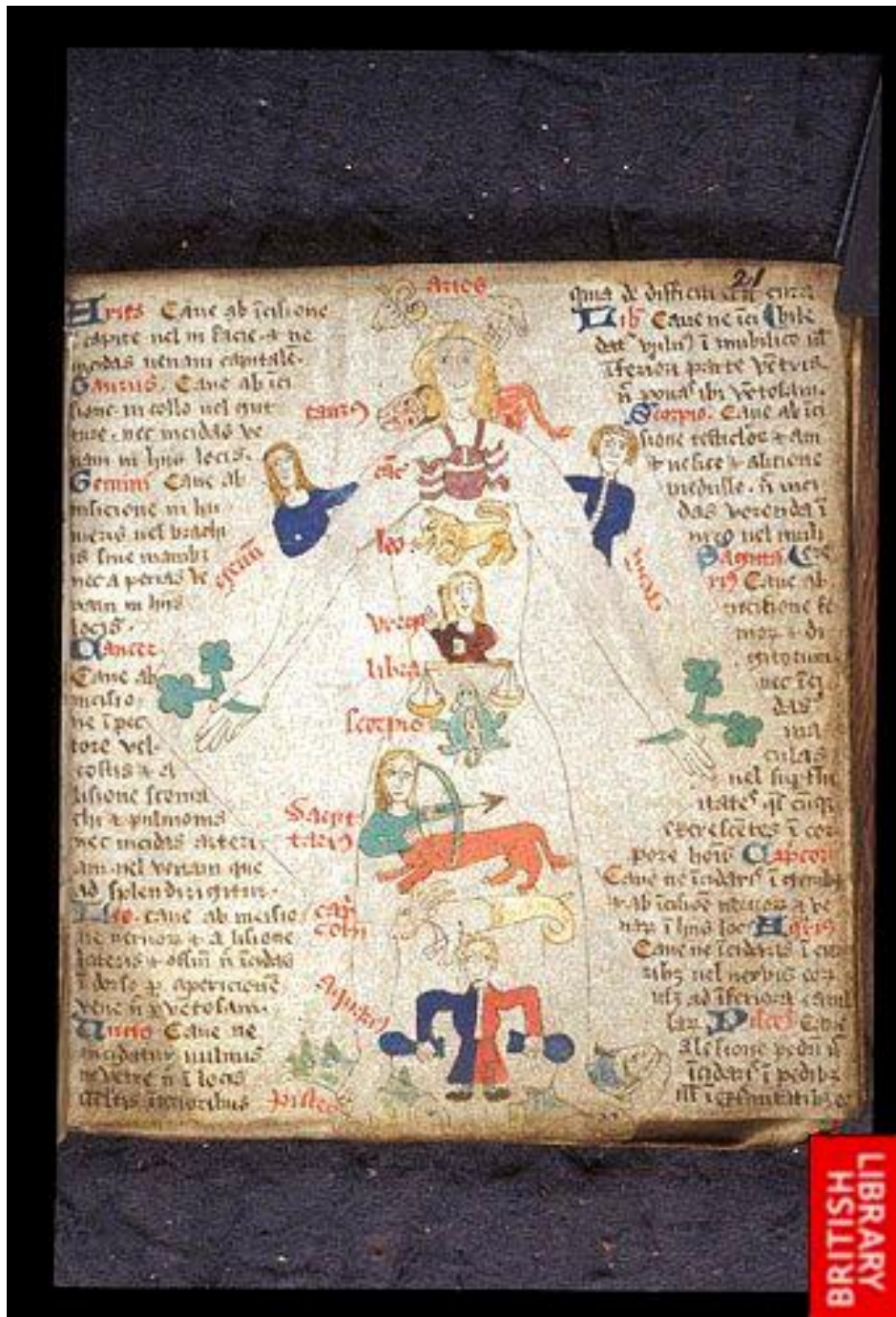
7)
Zodiakmens
Arundel MS. 251, fol. 46.
15^e eeuw
British Library, Londen.

Gevonden op de website van de British Library in Londen.
Catalogue of Illuminated Manuscripts,
<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=3031>
(13.06.2011)

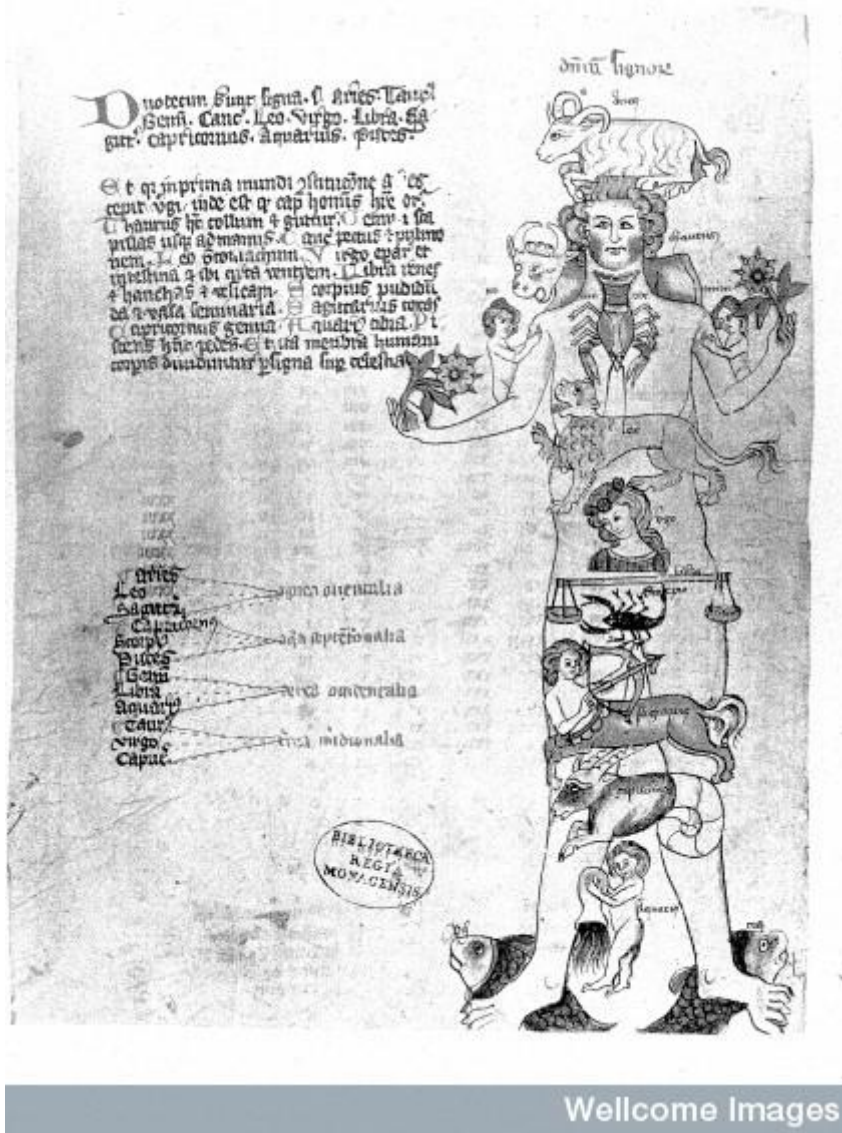
8)
Zodiakmens
Egerton MS. 2572, fol. 50v.
2^e helft van de 16^e eeuw
British Library, Londen.

Gevonden op de website van de British Library in Londen.
Catalogue of Illuminated Manuscripts,
<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=12991>
(13.06.2011)

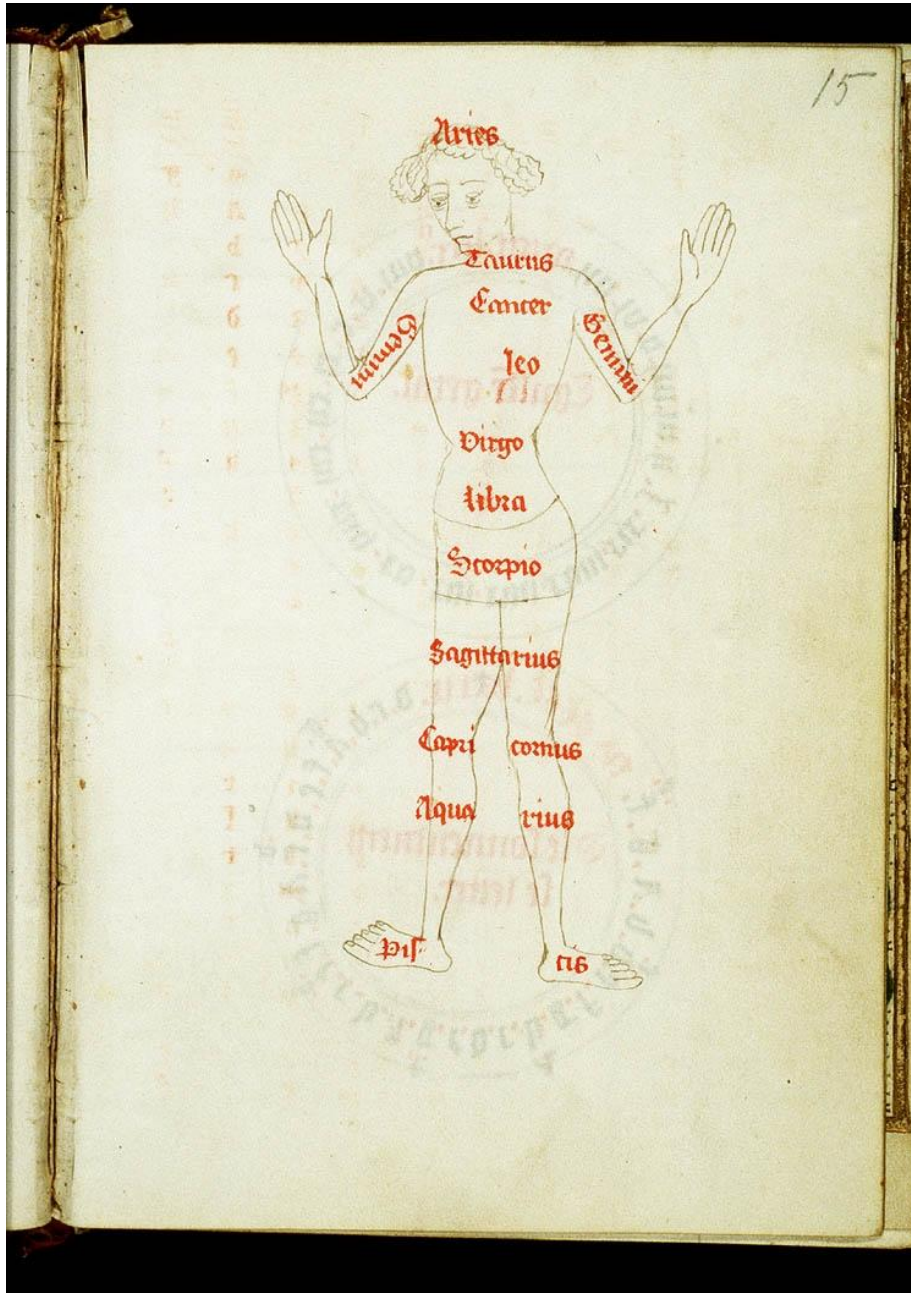
9)
 Zodiakmens
 Egerton MS. 848, fol. 21.
 1490 of 1491
 British Library, Londen.

Gevonden op de website van de British Library in Londen.
 Catalogue of Illuminated Manuscripts,
<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=13945>
 (13.06.2011)

10)
 Zodiakmens
 Cod. Lat. fol. 188v.
 13^e eeuw
 Hof- und Staatsbibliothek, Mönich.

Gevonden op de website van de Wellcome Collection.
 Wellcome Images,
<http://images.wellcome.ac.uk/>
 (13.06.2011)

11)

Zodiakmens

Book of Hours MS. 131 G 1, fol. 15r.

1489

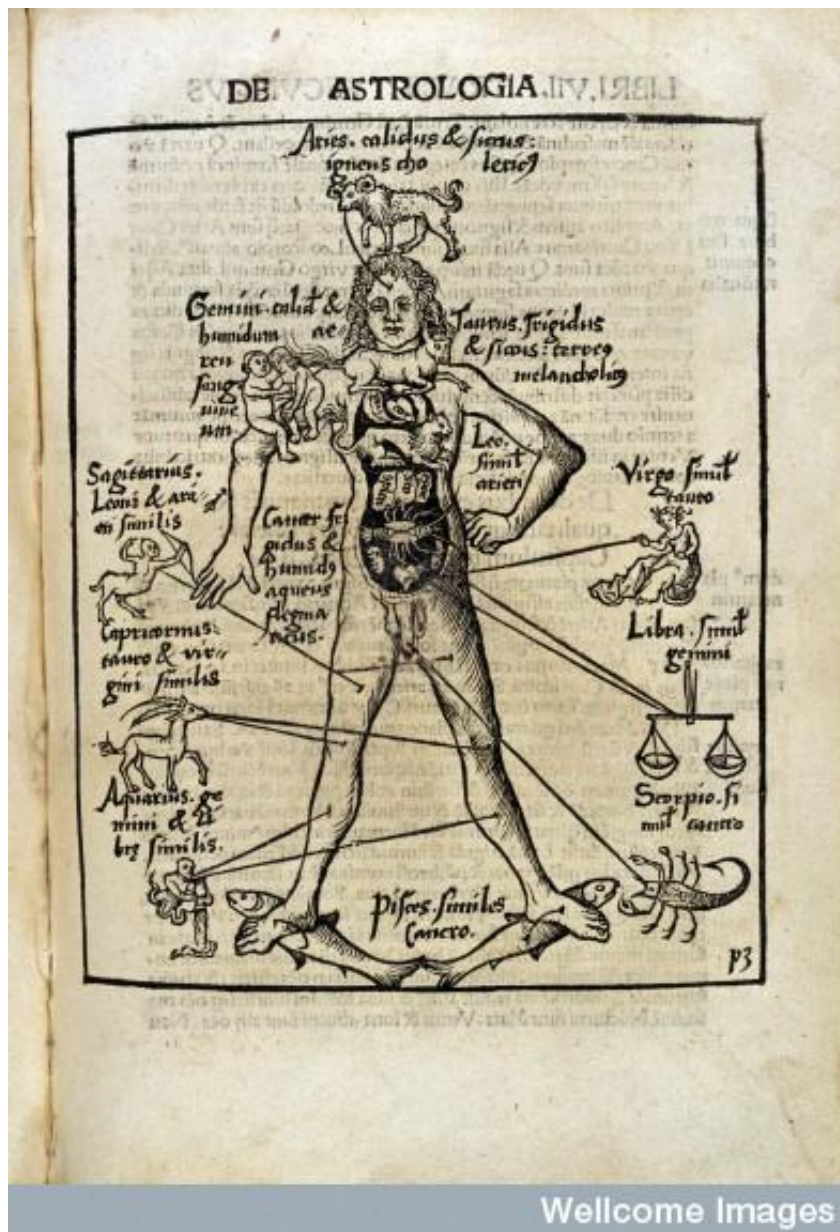
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Gevonden op de website van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Medieval Illuminated Manuscripts,

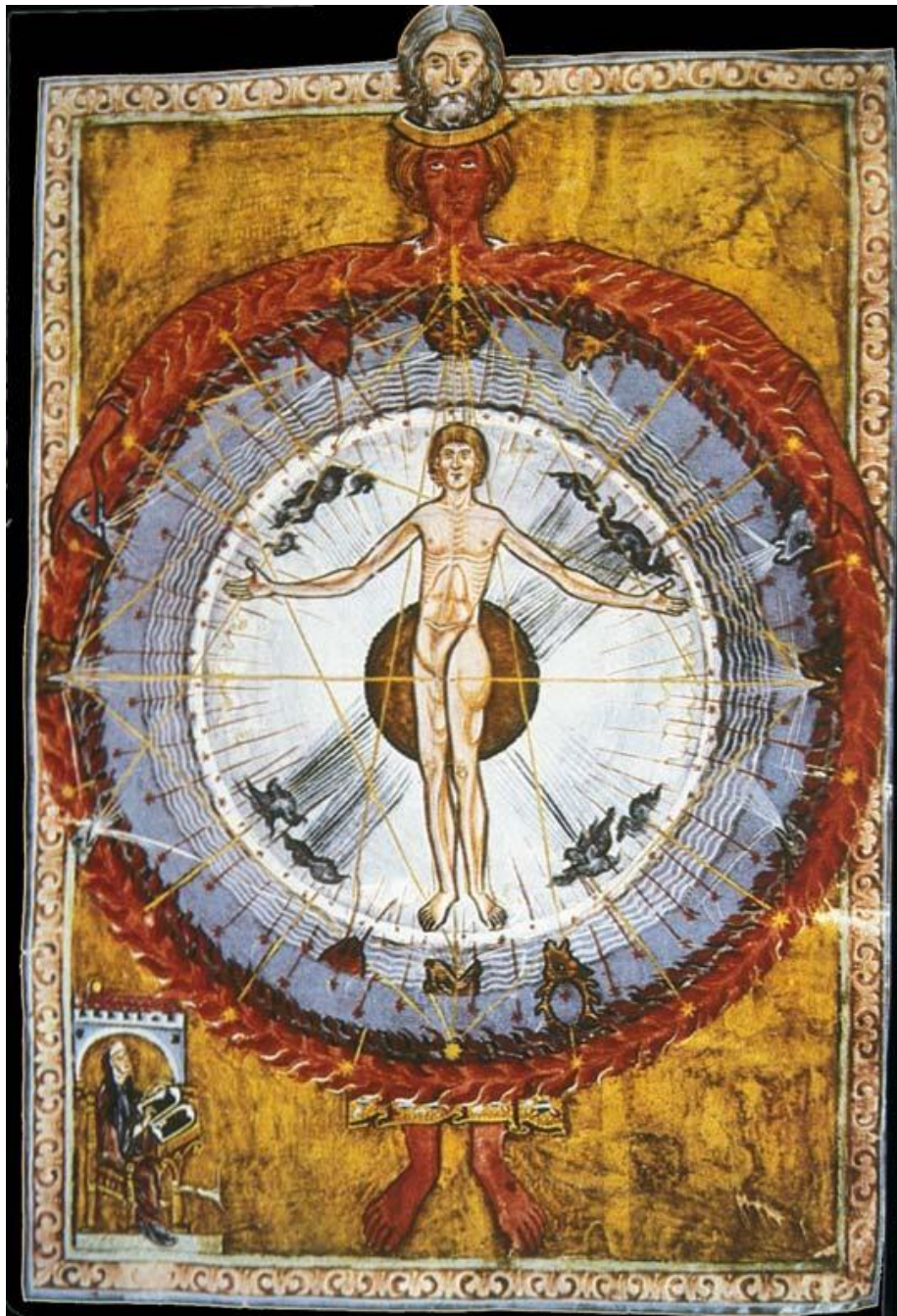
http://www.kb.nl/manuscripts/show/images_text/131+G+1

(13.06.2011)

12)
 Zodiakmens
 MS. De Astrologia, fol. 3r.
 1503
 Wellcome Library, Londen.

Gevonden op de website van de Wellcome Collection.
 Wellcome Images,
<http://images.wellcome.ac.uk/>
 (13.06.2011)

13)
Microkosmisch visioen van Hildegard von Bingen
MS 1942, fol. 27v.
12e eeuw
Gouvernementele Bibliotheek, Lucca.

Gevonden in:
West, C., *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*, z.pl. 1979, p. 183.

14)

Reliëf van de God Phanes

Anoniem

2^e eeuw A.D.

Modena Museum

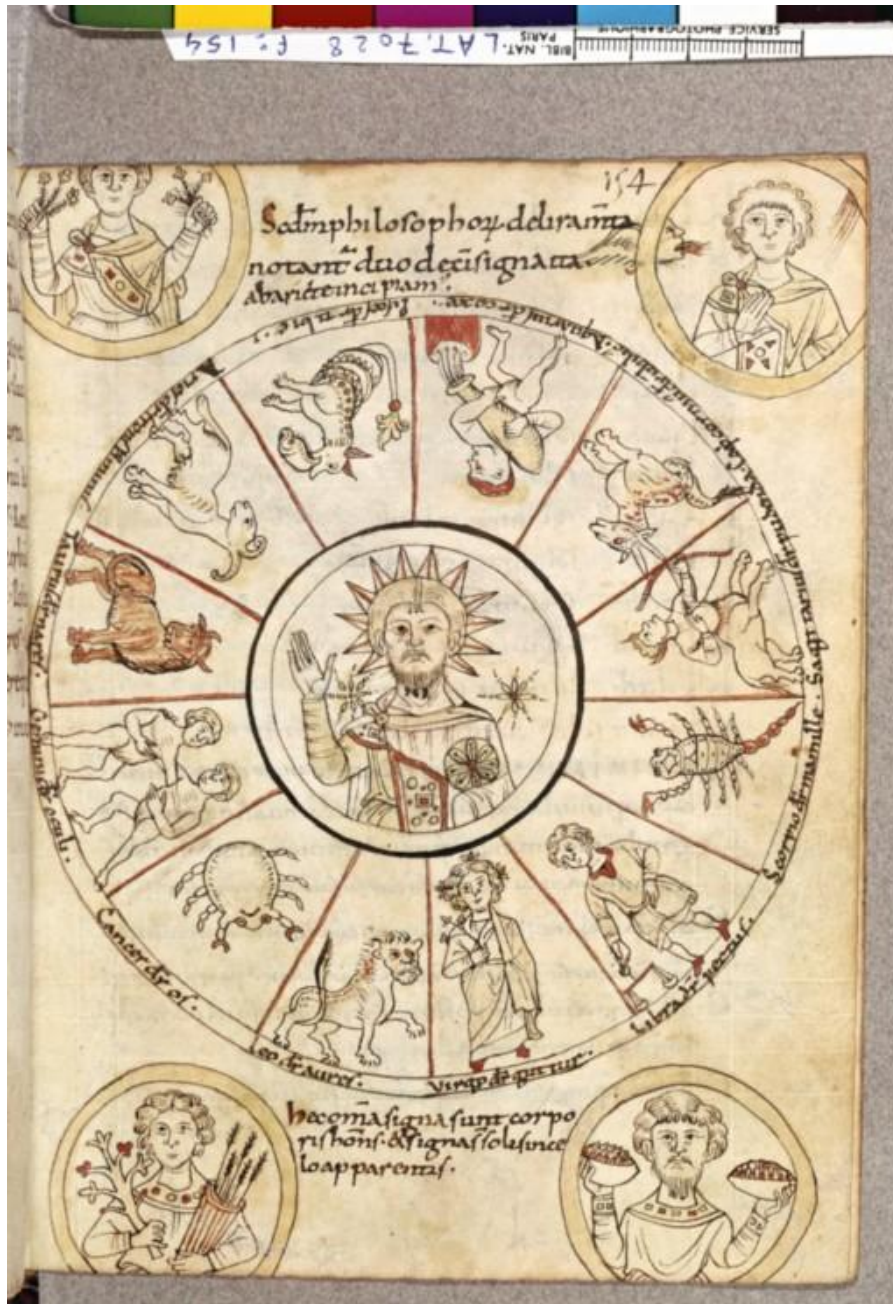
Gevonden in:

West, C., *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*, z.pl. 1979, p.308.

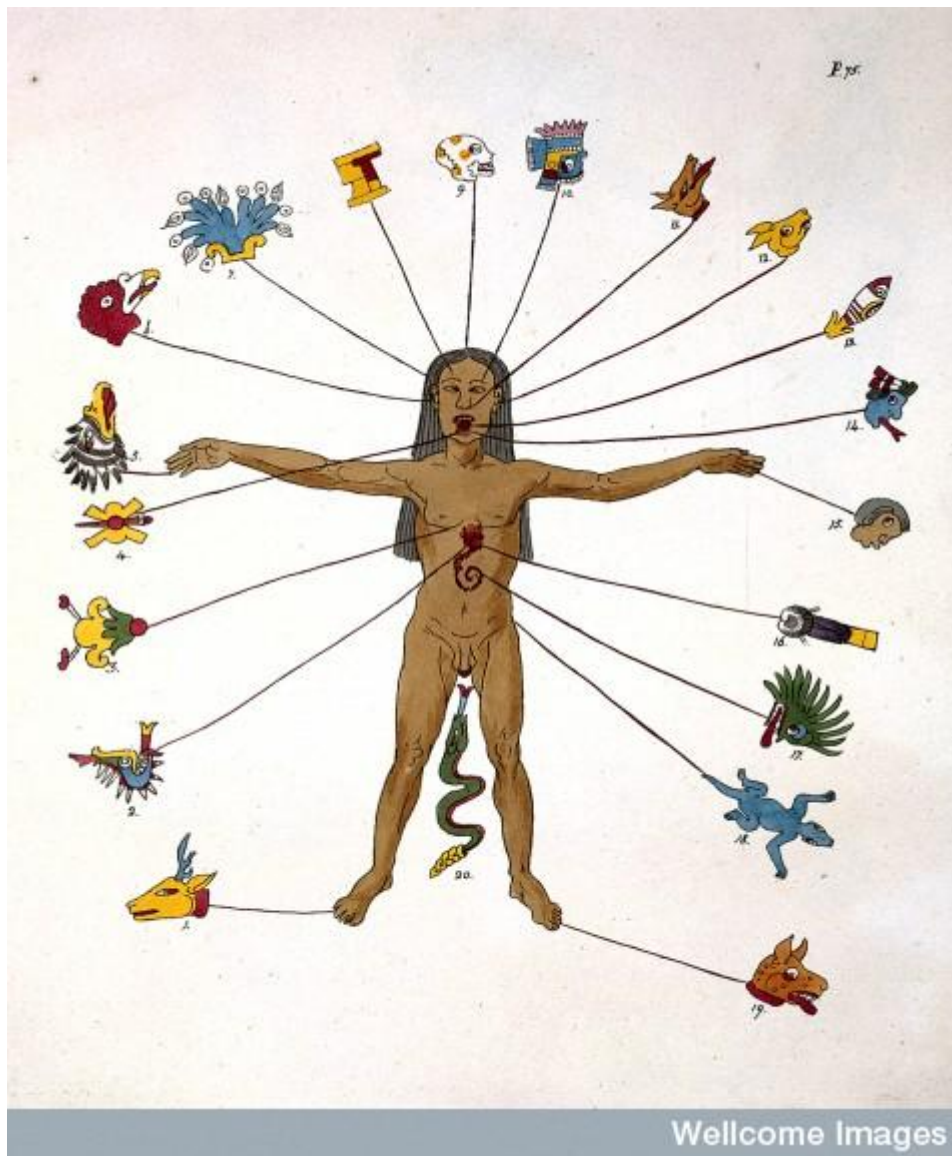
15)
Mithra die de Kosmische Stier Doodt
Anoniem
Klassieke oudheid
Museum of London

Gevonden in:
West, C., *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*, z.pl. 1979, p.175.

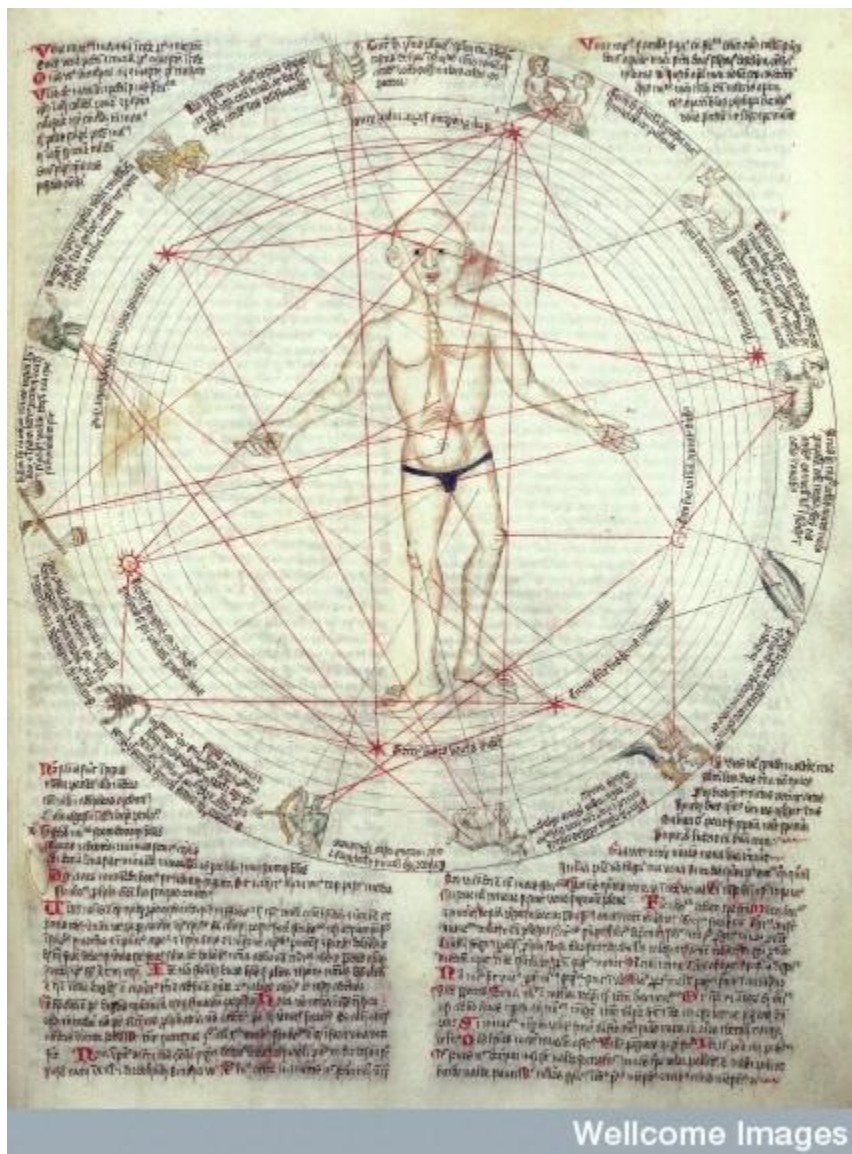
16)
 Medische zodiak
 MS. Lat. 7028, fol. 154.
 11e eeuw
 Bibliothèque Nationale, Parijs,

Gevonden op de website van de Bibliothèque Nationale de Paris.
 Mandragore, base des manuscrits enluminés de la B.n.F.,
<http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandragore&O=07904075&E=1&I=66128&M=imageuseule>
 (13.06.2011)

17)
Azteek zodiakmens
Codex Vat. A. 3738, fol.54r.
Ca.1566-1589
Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vaticaanstad.

Gevonden in:
Kenton, W., *Astrology; the Celestial Mirror*, Londen 1974, p.120.

18)

De relaties van de macrokosmos van het universum met de microkosmos van de man.

Apocalypse MS. 49, fol. 41r.

Ca. 1420-1430

Wellcome Library, Londen.

Gevonden op de website van de Wellcome Collection.

Wellcome Images,

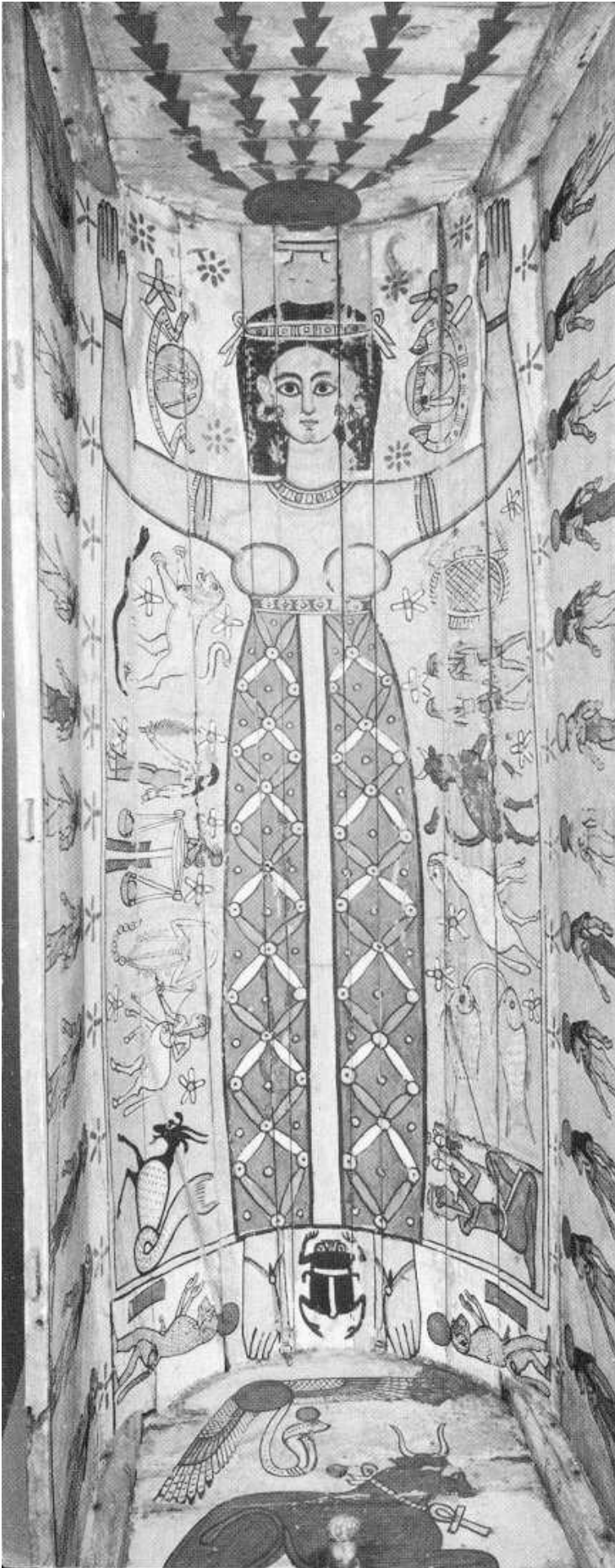
<http://images.wellcome.ac.uk/>

(13.06.2011)

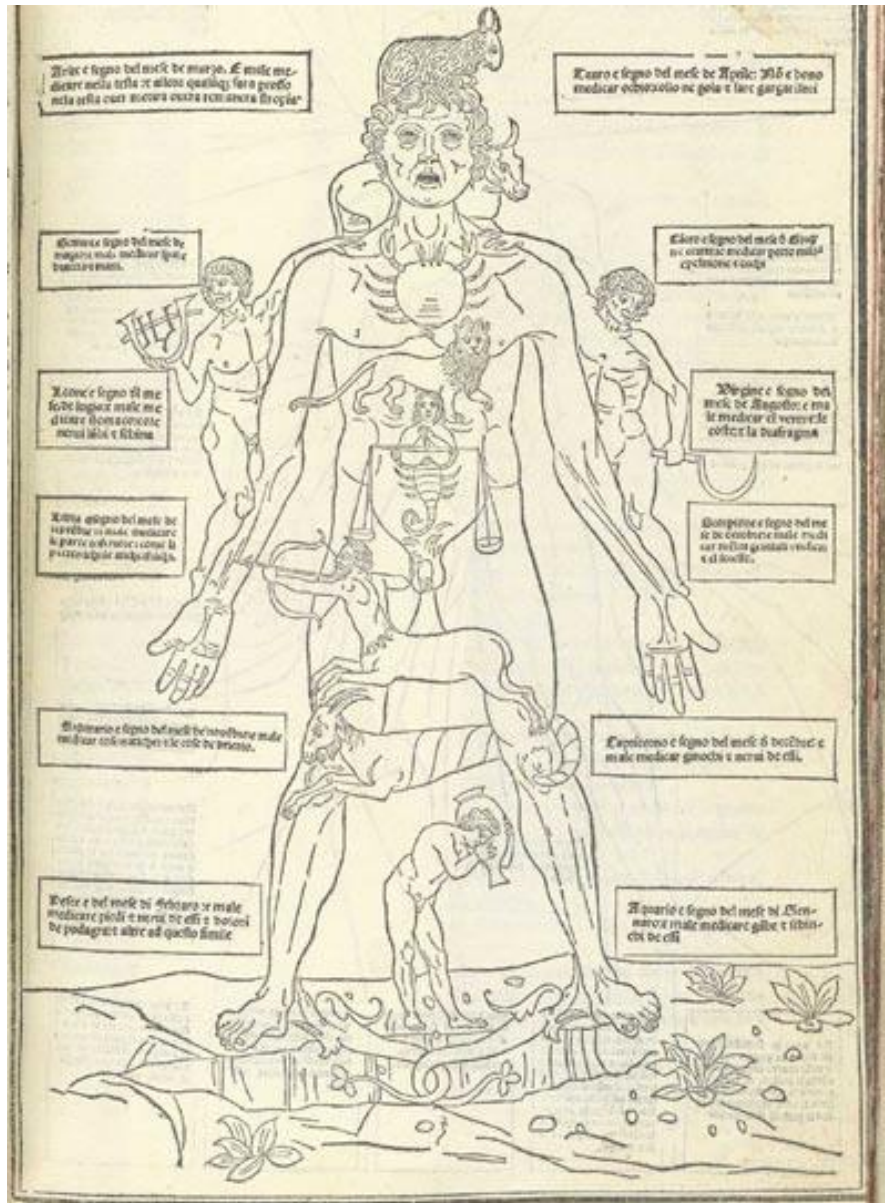
19)
Leeuwenhoofd God
Anoniem
Klassieke oudheid
Vaticaan Museum

Gevonden in:
West, C., *The Zodiac Man in Medieval Medical Astrology*, z.pl. 1979, p.315.

20)
Egyptische kist met de godin Noet
2^e eeuw A.D.

Gevonden in:
West, C., *The Zodiac Man in Medieval
Medical Astrology*, z.pl. 1979, p.311.

21)
 Zodiakmens
 MS. Fasciculus Medicinæ
 1491
 British Library, Londen.

Gevonden op de website van de Wellcome Collection.
 Wellcome Images,
<http://images.wellcome.ac.uk/>
 (13.06.2011)

22)
Elgon fries
Anoniem
5e eeuw B.C.
Athene

Gevonden op de website van The Committee for the Reunification of the Parthenon Marbles.
The Committee for the Reunification of the Parthenon Marbles,
<http://www.uk.digiserve.com/mentor/marbles/IMG0009b.jpg>
(13.06.2011)

23)

Zodiakmens

Perzisch MS van Zakhira-i Khvarazm Shahi van al-Jurjani en Tashrih-i Mansuri van Mansur.

19e eeuw

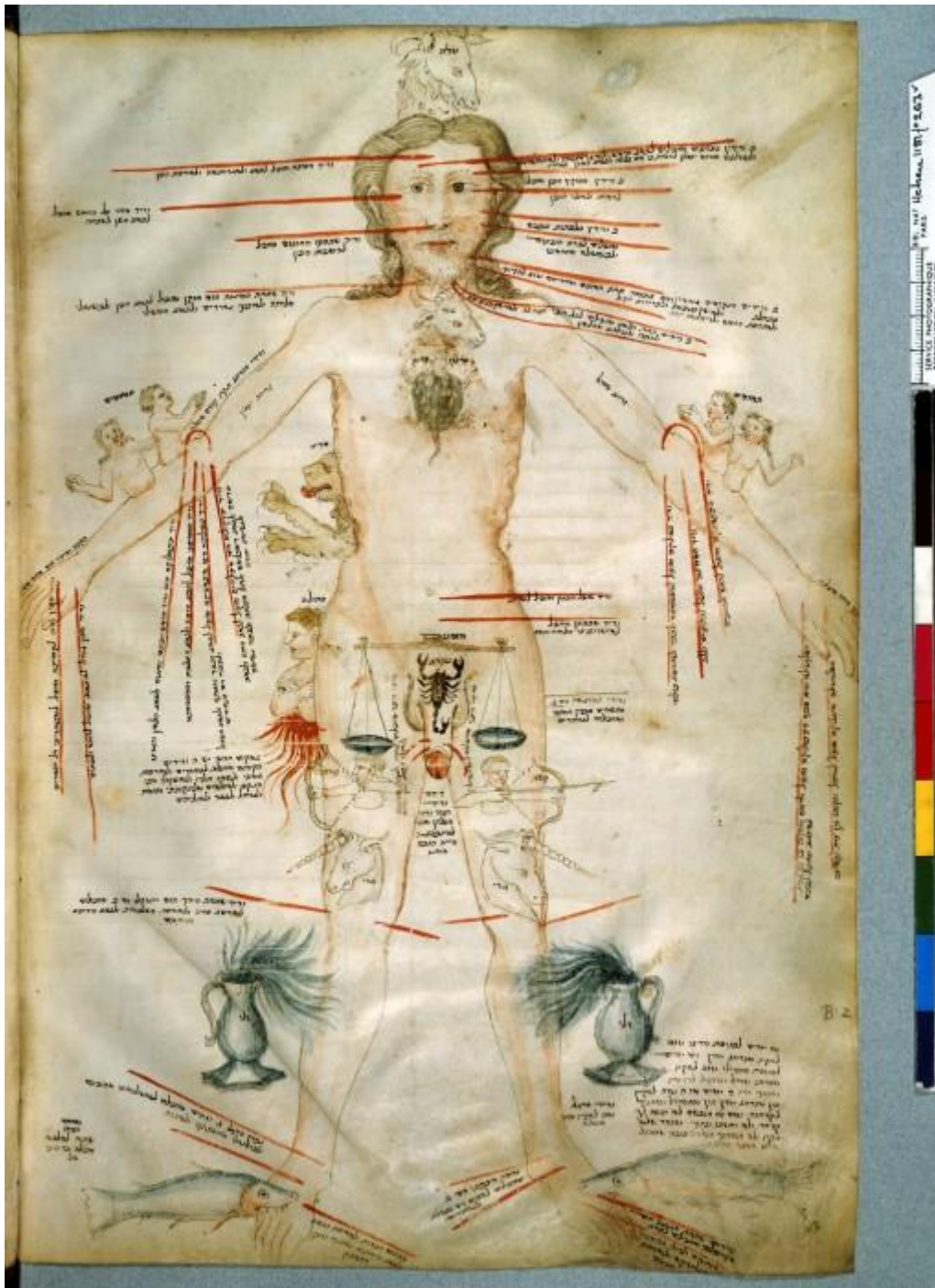
Wellcome Library, Londen.

Gevonden op de website van de Wellcome Collection.

Wellcome Images,

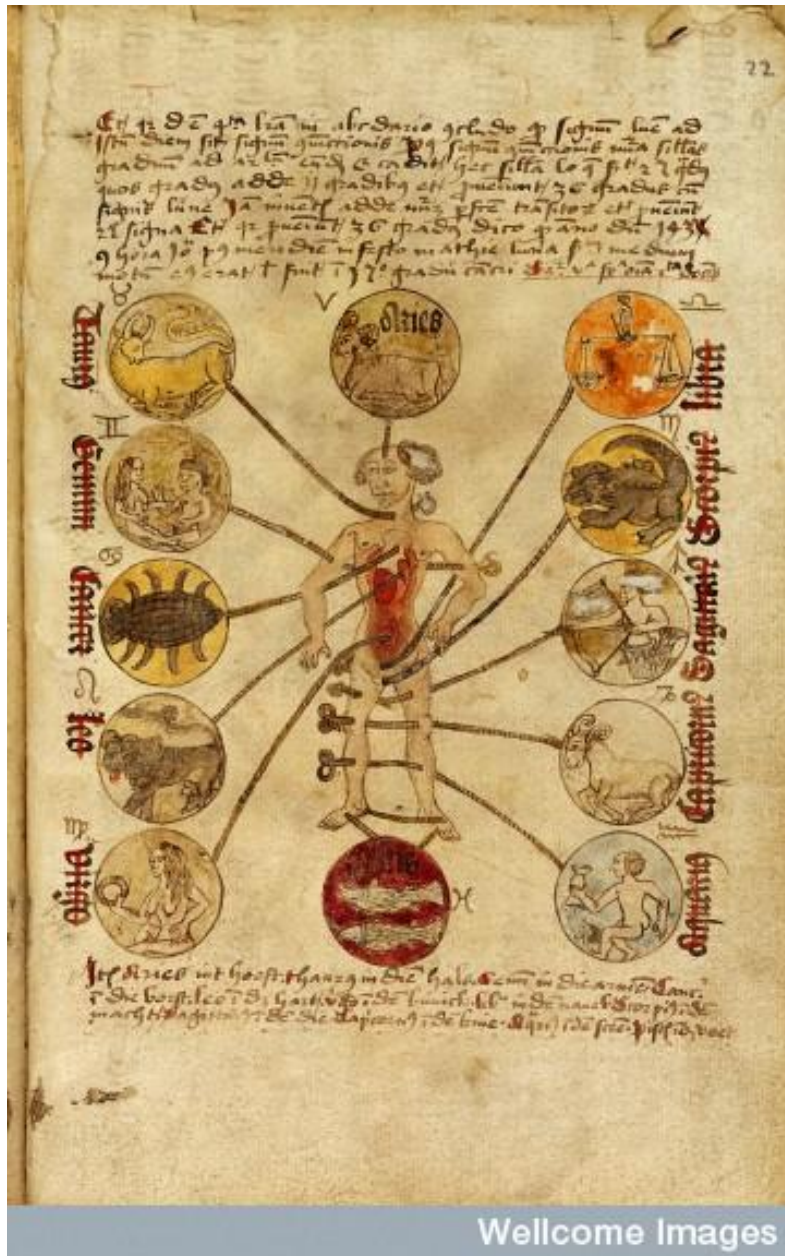
<http://images.wellcome.ac.uk/>

(13.06.2011)

24)
Zodiakmens
MS. 1181, fol. 263v.
Ca. 1450
Bibliothèque Nationale, Parijs,

Gevonden op de website van de Bibliothèque Nationale de Paris.
Mandrégore, base des manuscrits enluminés de la B.n.F.,
<http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Mandrégore&O=07904075&E=1&I=66128&M=image>
geseule
(13.06.2011)

25)
 Zodiakmens
 MS. Ars Computistica, fol.22r.
 Jaar onbekend
 Wellcome Library, Londen.

Gevonden op de website van de Wellcome Collection.
 Wellcome Images,
<http://images.wellcome.ac.uk/>
 (13.06.2011)